Bharatiya Shikshan Prasarak Sanstha, Ambajogai

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

Internal Quality Assurance Cell

CRITERION 3- RESEARCH, INNOVATIONS & EXTENSION

3.3.2. Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/international conference Proceedings per teacher during the last five years

CHAPTER IN BOOKS/ PAPERS IN PROCEEDINGS

2019-20

(02442) 226218 (02442) 225918 veersawarkarbeed@gmail.com

Bhartiya Shikshan Prasarak Sanstha, Ambajogai
Swa. Sawarkar Arts, Science & Commerce College
Re-accredited by NAAC-B Grade
Sawarkar Nagar, Jalna Road, Beed M.H., India- 431122

CRITERIA-III

RESEARCH INNOVATIONS & EXTENSION

CHAPTER IN BOOK/PAPERS IN PROCEEDINGS

2019-20

Sr. No.	Author	Name of the BOOK/ Proceedings	Chapter in a Book/ Papers in a proceedings
		2019-20	
1	Dr Sopan Survase	Annabhau Sathe:Samatadhistha Samajvevystche Tatvadnya - Annabhaunvhi Lokanatya: Eak Drushtishepa	Annabhaunchi Loknatye:Ek Drushtikhep
2	Dr Sopan Survase	Kadambari Aakalan Aani Aasavad	Thang v Mukkam Kadambaritil Stri Swatantryacha Avishkar
3	Dr Sopan Survase	Marathi Sahityatil Nave Vicharpravah-Gavathan Pradeshik Kadambari : Samuha Jivanchi Vyatha-National	Gavthan pradeshik Kadambari
4	Dr. Omprakash B. Zanwar	Swarajya te lokshahi ek Chintan	Annabhau Sathe ki Katha Tamasha
5	Narayan B.Shinde	Samatadhisthit Samaj Vyavastheche Tatwadnya	Lokshahir Annabhau Sathe Yanche Samajik Jeevan: Sahitya V Karya
6	Gavhane Ram B.	Manavi Adhikar: Sadyastiti Ani Avhane	Manavi Hakka ani Deshvideshtil Swayamsevi Sanstha
7	Dr. Bhalerao Jyotishwar K.	Gandhian Thought: Past, Present & Future	Mahatma Gandhinchya Gramswarajya sankalpanechi Prasangikata
8	Dr. Bhalerao Jyotishwar K.	Self Help Groups & Socio Economic Empowerment of Woman	Gramin mahilanche sakshamikaan
9	Dr. Bhalerao Jyotishwar K.	Identity Crises of Public Administration: Then & Now	Ekvisavya Shatakatil Badalate Lokprashasan
10	Dr. Bhalerao Jyotishwar K.	Annabhau Sathe: Samatadhishtit Samaj Vyavastheche Tatvadnya	Samajkrantiche Jannayak: Annabhau Sathe
11	Dr.Kandale Sachin C.		Gay vaidnyanik mahatva
12	Dr.Kandale Sachin C.		Arogyavardhini Tulas
13	Dr. Kulkarni Vinod B.		Dissipative Fuid Flow of an Impulsively Started Infinite Vertical Plate in Rotating Fluid

Swa Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S Ambajogai Beed

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya,
Beed.

2019-20

CB
Sopan Surwase

9 4

ISBN : 978-93-88732-09-3

Dec-2019

अण्णा भाऊ साठे : समताधिष्ठित समाज व्यवस्थेचे तत्वज्ञ

संपादक

विठ्ठल गुडे

नवनाथ पवळे

दयाराम मस्के

ISBN : 978-93-88732-09-3

28.	लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे:जीवन चरित्र डॉ.साईनाथ राधेशाम बनमोडे	149
29.	अण्णा भाऊ साठे यांचे जिवन कार्य प्रा.डॉ संजय मगर	152
30.	"साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील स्त्री जीवन" संतोष बाबुराव गालफाडे	155
31.	लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे यांचे सामाजिक जीवन, साहित्य व कार्य प्रा. शिंदे नारायण भर्तरीनाथ	161
32.	"अण्णाभाऊ साठे यांचे आर्थिक विचार" सौ. सय्यद शाहीन शफी	166
33.	अण्णाभाऊंची लोकनाट्ये : एक दृष्टीक्षेप प्रा. डॉ. सोपान सुरवसे	169
34.	'अण्णाभाऊ साठे जीवन, साहित्य और कार्य' प्रा. सुनिल बाबुराव काळे	173
35.	आण्णा भाऊ साठेजीवन, साहित्य आणि कार्य सुवर्णा विशाल कांबळे	176
36.	अण्णा भाऊ साठे : जीवन आणि कार्य नेहा, स्वाती आदिनाथ बांगर	179
37.	अण्णाभाऊ साठे : सर्वहारा वर्ग की ललकार प्रा. डॉ. सिद्धार्थ राजेंद्र टाकणखार	182
38.	अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील परिवर्तनवादी विचार: एक अभ्यास प्रा.तिजारे गौतम उकर्डा	190
39.	''अण्णाभाऊ साठे : दलित साहित्य आणि आंबेडकरी चळवळ'' तुळशिराम शंकर कांबळे, प्रा. सुधीर टि. भगत	195
40.	अण्णाभाऊ साठे उपेक्षित वंचिताचा हुंकार प्रा. वैशाली तुकाराम लोणे	200
41.	अण्णा भाऊ साठे : एक मार्क्सवादी तत्वज्ञ प्रा.डॉ. विजया यादवराव गेडाम	204
42.	आण्णा भाऊ साठे तथा उनके स्त्री पात्र डॉ. पवार विक्रमसिंह विजयसिंह	211

ISBN : 978-93-88732-09-3

अण्णाभाऊंची लोकनाट्ये : एक दृष्टीक्षेप

प्रा. डॉ. सोपान सुरवसे
स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

महाराष्ट्रातील सांगली जिल्ह्यामध्ये एका छोट्याशा वाटेगाव या गावी मांग जातीमध्ये अण्णाभाऊंचा जन्म झाला. अण्णाभाऊंच्या वडिलांचे नाव भाऊ साठे हे तर आईचे नाव वालुबाई हे होय. त्यांना एकूण पाच मुले झाली. १९१८ ला भागूबाई, १ ऑगस्ट १९२० ला तुकाराम, १९२५ मध्ये शंकर, १९२७ जाईबाई, १९२२ मध्ये एक मुलगा जन्मताच मृत्यू पावली.

तुकाराम हा घरामध्ये वयाने वडील असल्यामुळे घरातील सर्वजण त्यांना अण्णा म्हणू लागले. घरामध्ये गरीबी असल्यामुळे कामधंद्यासाठी भाऊ साठे मुंबईला जात. त्याठिकाणी नोकरी करून कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी गावाकडे पैसे पाठवून देत. त्यातच त्यांचा उदरनिर्वाह चाले. शेतीही जेमतेमच होती. त्यांना मुले शिकून मोठी व्हावीत असे वाटे. त्यांनी पत्नी वालूबाईस तुकारामला शाळेत घालण्यास सांगितले. तुकाराम एकच दिवस शाळेत गेला. दुसऱ्या दिवशी पंत मास्तरने अण्णांना बोटे तुटेपर्यंत मारले. दुपारच्या सुट्टीत अण्णा घरी आले. ते पुन्हा शाळेकडे फिरकलेच नाहीत. दिड दिवसाची शाळा अण्णांच्या वाट्याला आली. दिड दिवस शाळेत गेलेल्या अण्णाभाऊंनी मराठी साहित्यात आमुलाग्र भर घातली. त्याच्या लेखणीने सर्वत्र संचार केला.

अण्णांची शाळा बंद झाली. पुढे अण्णा रानावनात भटकणे, निसर्गाचे निरीक्षण करणे, जत्रेला जाणे, तमाशाला जाणे, कवणे म्हणणे या गोष्टीचा अण्णाभाऊंना छंद लागला. आई तर समजावून सांगून कंटाळून गेली. त्यांनी आपल्या पतीला निरोप पाठवून अण्णाच्या कारस्थानाची माहिती दिली. भाऊ साठे वाटेगावला आले आणि त्यांनी अण्णांना मुंबईला घेऊन जायचे ठरवले.

१९३५ साली अण्णाभाऊंचे कुटुंब मुंबईला जाण्यासाठी निघाले. मुंबईला जात असताना ते पायी चालत गेले. मुंबईमध्येगेल्यानंतर त्यांच्या वाट्याला हालअपेक्षा आल्या. उपजिविका भागविण्यासाठी मिळेल ती कामे करू लागले मुंबईसारख्या महानगरामध्ये अण्णाभाऊ कपड्याची ओझी वाहण्याचे काम करू लागले. सिनेमाच्या थिअटरमध्ये डोअर किपरचे काम करत असताना ते हळूहळू पायावरील अक्षरे न्याहाळू लागले. दुकानावरील पाट्या पाहून वाचू लागले. त्यातूनच त्यांना अक्षरओळख झाली. पुढे अण्णाभाऊंनी साहित्याच्या क्षेत्रात उत्तुंग भरारी मारली. त्यांच्या साहित्याचा विषय उपेक्षित, दलित, शोषित, पिडित, भटक्याचे जीवन, निसर्ग, प्राणी, नैतिकतेचे, दारिद्र्याचे, समाजातील दुष्ट प्रवृत्तींचे त्यांनी साहित्यातून समाजाला, दर्शन घडवेल.

अण्णाभाऊंनी कथा, कादंबरी, पोवाडा, लावणी, कविता, लोकनाट्य, प्रवासवर्णन या सर्व प्रकारामध्ये त्यांची लेखणी बहरलेली दिसून येते. त्यांच्या साहित्याचा केंद्रबिंदू उपेक्षित घटक होय. उपेक्षित माणूस जगण्यासाठी धडपडे करतो. परंतु समाधानाचे जीवन त्यांच्या वाट्याला येत नाही. परंतु ही उपेक्षा अण्णाभाऊ साहित्यातून चित्रित करतात. समाजातील ढोंगीपणावर अण्णाभाऊंची लेखणी प्रहार करते.

ISBN : 978-93-88732-09-3

पेंत्र्याचे लगीन :

या लोकनाट्याच्या माध्यमातून अण्णाभाऊ गावपातळीवर माणसांच्या कपटी मनोवृत्तीवर प्रकाश टाकतात. वाईट प्रवृत्तीवर हल्ला चढवतात. कुणबी समाजाला ऐनकेन प्रकारे लुटणाऱ्या गावकरांची रूपे समाजासमोर चित्रित करतात. गावामध्ये वेगवेगळ्या प्रवृत्तीचे लोक वास्तव्य करतात. त्यामध्येच पेंत्र्या हा व्यक्ती वय वाढलेला, दाढी पांढरी झालेली, गुरे राखणारा भोळसर स्वभावाचा असतो. वय झाले तरी त्याचे लग्न होत नाही. तो बापाला लग्नासाठी सांगतो. पेंत्र्याचा बाप नारू ही गोष्ट गावातील गावकराला सांगतो. गावकर पेंत्र्यासाठी गावातीलच गणूच्या पोरीची निवड करतो. त्यावेळी मुलीच्या बापाचे, मुलीचे मत तो विचारात घेत नाही. धाकानेच तो सांगतो. पुतळासाठी आम्ही पेंत्र्याचे स्थळ निवडल आहे. तुला ते मान्यच कराव लागेलं. त्यावेळी पुतळा म्हणते, "मी काही गाय नव्हे, कुणाच्याही दावणीतील गवत खायली. मी माणूस आहे. माझ लग्न दादा करणार, गावकर नाही." अण्णाभाऊ मोठ्या खुबीने स्वतःच परिवर्तनवादी, धाडसी, स्वतःचा निर्णय घेऊ शकणारी तरूणी, पेंत्र्याच लगीन' मधून चित्रित करतात.

पुढारी मिळाला :

गावपातळीवरचे राजकारण अण्णाभाऊ या लोकनाट्यातून चित्रित करतात. पु.ल. देशपांडे यांच्या 'पुढारी पाहिजे' या नाटकावरून 'पुढारी मिळाला' या लोकनाट्याची निर्मिती ते करतात. 'वाघीरे'गावामध्ये पुढारी निवडीचा चाललेला गोंधळ, तसेच गावातील लोक सत्तुलालला आपला पुढारी म्हणून निवडतात. याचे चित्रण 'पुढारी मिळाला' या लोकनाट्यातून अण्णाभाऊंनी केले आहे.

दत्ता भगत, अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्याच्याविषयी म्हणतात, "मानवाला त्याच्या बाह्यजीवनाच्या परिस्थितीतून वरच्या पातळीवर नेण्याचा प्रघात करणे, त्याला कमीपणा आणणाऱ्या वास्तव जगाच्या बंधनातून मुक्त करणे आणि तू गुलाम नाहीस, तू वास्तव जगाचा धनी आहेस असा साक्षात्कार मानवला करून देणे हे वाङ्मयाचे खरे वैशिष्ट्ये आहे असे गॉर्की म्हणतो. असा लेखनादर्श ज्यांच्या समोर असतो त्या अण्णाभाऊंनी म्हणूनच 'जग बदल घालुनी घाव | मज सांगून गेले भीमराव |' यासारखी ओळ सूचते. 'वेदा आधि तू होतास' यासारखी अमर कविता लिहिणारे बाबुराव बागल आणि जुलमांच्या मुक्तीलढयाचा, नायक चित्रित करणारे अण्णाभाऊ हे असे गॉर्कीच्या कुळातले लेखक आहेत. म्हणूनच ते पारंपरिक तमाशाला लोकनाट्याचे संदेशवाहक रूप सहज देऊ शकले. लोकनाट्य एक चळवळीचे समर्थ हत्यार आहे. ही जाणीव रूजवू शकले." (पृ.क्र.११०)[२]

अण्णाभाऊ लोकनाट्याच्या माध्यमातून सर्वसामान्याच्या जीवनात परिवर्तन घडू शकेल. लोकनाट्य समाजपरिवर्तनात महत्त्वाची भूमिका पार पाडू शकेल. मनोरंजन हा विषय घेऊन रंगमंचावर सादरीकरण करण्यापेक्षा अण्णाभाऊंची लेखनी समाजप्रबोधनात गुंतलेली. सर्वसामान्यांच्या प्रश्नासाठी झडगताना दिसते. विषमता नष्ट व्हावी यासाठी प्रयत्न करताना दिसून येते.

बजरंग कोरडे लोकनाट्यविषयी मत व्यक्त करतात, "तमाशाचा अविभाज्य भाग असलेल्या कृष्ण आणि गवळण यांच्यामधील सूचक अर्थ असलेल्या शृंगारसंवादालाही अण्णाभाऊंनी आपल्या

Jan, 2020

2019-20

Dr. SM Surwase

5

10

कादंबरी

आकलन आणि अस्वाद

संपादक

प्रा. डॉ. राजकुमार किशनराव यल्लावाड

प्रा. डॉ. भारत सोपानराव हंडीबाग

प्रा. डॉ. तुळशीराम चंद्रसेन उकिरडे

• ISBN- 978-81-941970-8-9

• **कादंबरी आकलन आणि आस्वाद**

• संपादक :
डॉ. राजकुमार यल्लावाड
डॉ. भारत हंडीबाग
डॉ. तुळशीराम उकिरडे

• सर्व हक्क संपादकाच्या स्वाधीन

• मुद्रक :

• अक्षर जुळवणी : श्री गणेश सातपुते
श्री स्वामी समर्थ एन्टरप्रायझेस, कळंब मो. ९७६६८५३२३७

• प्रकाशक : एज्युकेशनल प्रकाशन औरंगाबाद

• प्रथमावृत्ती : १ जानेवारी २०२०

• पृष्ठ संख्या : १८६

• मुल्य : १७० रूपये

प्रस्तुत पुस्तकातील लेखांशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

१३. थांग व मुक्काम कादंबरीतील स्त्री स्वातंत्र्याचा आविष्कार
प्रा. डॉ. सोपान सुरवसे १११२

१४. वकिल्या पारधी : भटक्याच्या अस्तित्वाचा चेहरा
प्रा. डॉ. राजकुमार यल्लावाड ११९

१५. 'साखरफेरा' ऊस उत्पादक व सहकार धोरण
प्रा. डॉ. बिभिषण कांबळे १२७

१६. डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या राजकीय भाष्य करणा-या कादंब-या : गांधारीचे डोळे आणि उलट चालीला प्रवाहो
प्रा. डॉ. सूर्यकांत हरिश्चंद्र गित्ते १३३

१७. ग्रामीण शेतक-यांच्या व्यथा-वेदनांचे चित्रण करणा-या असं जगणं तोलाचं आणि धूळ पेरणी
प्रा. डॉ. सहदेव रसाळ १३९

१८. ग्लोबलायझेशनचा भेसूर मुखवटा : पांढर
प्रा. अरविंद हंगरगेकर १४७

१९. चिखलवाटा : एक आकलन
प्रा. डॉ. दीपक सूर्यवंशी १५७

२०. बारोमास या ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री चित्रण : एक दृष्टीक्षेप
प्रा. डॉ. अविनाश ताटे १६४

२१. बहुराष्ट्रीय कंपन्या व स्वार्थी सत्ताकेंद्राच्या विळख्यात शेती व शेतीजीवन : सेझ
प्रा. डॉ. तुळशीराम उकिरडे १६९

२२. वर्तमान चेह-याची सर्वभेदकता : उद्या
प्रा. डॉ. लक्ष्मण सोळुंके १७३

२३. ग्रामीण जीवन कृषीव्यवस्थेचा वास्तवदर्शी वेध 'एसईझेड' (सेझ)
प्रा. डॉ. दादाराव गुंडरे १७९

‘थांग’ व ‘मुक्काम’ कादंबरीतील स्त्री स्वातंत्र्याचा आविष्कार

- प्रा. डॉ. सोपान सुरवसे

मराठी विभाग संशोधन मार्गदर्शक

स्वातंत्र्यवीर सावरकर महाविद्यालय बीड

मराठी साहित्य व समाजविश्वामध्ये १९७५ नंतर स्त्रीवाद ही एक विचारप्रणाली-विचारप्रवाह म्हणून उदयास आला. स्त्री जीवनाच्या प्रश्न-उपप्रश्नाबरोबर एक मानवमुक्तीची चळवळ म्हणून स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहांचा प्रामुख्याने विचार करावा लागतो. आतापर्यंतच्या प्रस्थापित पुरूषप्रधान संस्कृतीतील फोलपणा उघडकीस आणून स्त्री अस्तित्व, अस्मिता व एक व्यक्ती म्हणून स्त्रियांचा विचार व्हावा यासाठी साहित्य व स्त्रीमुक्ती चळवळ आधुनिक मानवमुक्त मूल्यांची नव्याने मांडणी करू लागले. स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार प्राप्त झाल्यामुळे तिला स्वत्वाची जाणीव निर्माण झाली. गुलामी, पारतंत्र्य, बंधनामध्ये खितफत पडलेल्या ह्या वर्गाला नवा आत्मविश्वास प्राप्त होऊन जगण्याची नवी उर्मी प्राप्त झाली. त्यांचे प्रश्न व अनुभव विश्वाची मांडणी साहित्यद्वारे केली जाऊ लागली. प्रामुख्याने स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार हा त्याच्या लेखनाचा केंद्रबिंदू आहे असे आढळून येते.

१९७५ नंतर स्त्रीवादी साहित्याची सुरूवात भारतामध्ये झाली असावी. तरीही पाश्चात्त्य राष्ट्रामध्ये १९ व्या शतकामध्ये ती सुरू झाली होती. मुळात ही विचारसरणी स्त्री-मुक्ती चळवळीशी संबंधित असून त्या विचारांचे रूपांतर साहित्यामध्ये होऊन किंबहुना स्त्रीमुक्ती विचाराचा प्रसार-प्रचाराचे कार्य हे साहित्याद्वारे करण्यात आले असे म्हणता येईल. इंग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स ह्या राष्ट्रामध्ये स्त्रीला समानता व सन्मानाची वागणूक मिळाली पाहिजे यासाठी मोठ्या प्रमाणात संघर्ष करावा लागला. मतदान हक्क, संपत्तीचा अधिकार, नोकरी, व्यवसाय, राजकीय प्रक्रिया आदीमध्ये स्थान मिळावे यासाठी हा संघर्ष होता. भारतामध्ये आर्यपूर्व काळामध्ये मातृसत्ताक कुटुंबपद्धत अस्तित्वात होती. चार्वाक, गौतम बुद्ध, महानुभव पंथामध्ये स्त्रियांना समानत्वाची वागणूक दिली जात असे. इंग्रज राजवटीमध्ये भारत व महाराष्ट्र मध्ये समाज

सुधारणा चळवळीचा प्रारंभ झाला. जात, धर्म, देव, संस्कृती आदीच्या परंपेच्या ओझ्याखाली दबल्या गेलेला, वंचित, मागास समाजघटकांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहामध्ये आणण्यासाठी सुरू झालेल्या चळवळीमध्ये स्त्री सुधारणा चळवळ ही मूळ धरू लागली. राजाराम मोहन रॉय, म.फुले, डॉ.आंबेडकर, म.गांधी, महर्षी शिंदे, महर्षी कर्वे, शाहू महाराज, सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे, प.रमाबाई असा समाज सुधारकांच्या कार्यामुळे स्त्री मुक्ती चळवळीचा प्रारंभ झाला. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर कायदा, हक्क व अधिकार, लोकशाही, शिक्षण, एक माणूस-एक मूल्य, वैज्ञानिक दृष्टिकोण, समानता, समान न्याय, स्त्री-पुरूष समानता आदी मूल्यांच्या स्वीकारामुळे स्त्रीमुक्ती चळवळीला बळकटी प्राप्त झाली. मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहाची सुरूवात ही १९७५ नंतर प्रामुख्याने जन्माला आली. अनेक स्त्री लेखिकेने आपल्या अनुभव व प्रश्नांना कथा, कादंबरी, कविताच्या माध्यमांतून वाचा फोडली. विभावरी शिरूरकर, गौरी देशपांडे, विजया राजाध्यक्ष, कमल देसाई, नीरजा, प्रभा गणोरकर, प्रज्ञा पवार, कुमूद पावडे, अंबिका सरकार आदी स्त्री साहित्यिकांची नावे घेता येतील. स्त्रीवर लादलेले मादीपण, बाईपण नाकारले. स्त्री-पुरूष समानतेचा आग्रह धरून धार्मिक, सांस्कृतिक, कौटुंबिक, सामाजिक परंपराधिष्ठित स्त्री गुलामीच्या बंधनांना झुगारून देवून आधुनिक मानवी मुक्तीच्या विचारांना प्राधान्य देत स्वअस्तित्व, अस्मिता जपत नवं स्त्री मुक्ती विचारांची मांडणी करणा-या स्त्री लेखिकेपैकी गौरी देशपांडे यांच्या कादंब-यातील नवा दृष्टिकोण निश्चित ह्या चळवळीसाठी प्रेरणादायक, आशादायक ठरतो हे निश्चित.

मराठी स्त्री कादंबरीकारामध्ये गौरी देशपांडे यांचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. १९८० पासून त्यांनी एकेक पान गळावया हा घाट, थांग, मुक्काम, गोफ, उत्खनन आदी त्यांच्या कादंब-यातून स्त्रीमुक्ती विचार करणारी स्वत्वाचे आत्मभान प्रकट करणारी, लैंगिक स्वातंत्र्याचा पुरस्कार, पाश्चात्त्य स्त्रीमुक्ती विचारांची मांडणी करणारी एक स्त्री कादंबरीकार म्हणून गौरी देशपांडे यांची आणि मराठी साहित्य विश्वामध्ये ओळख आहे. महर्षी कर्वे यांची नात, समाजस्वास्थ्यकार र.धों. कर्वे यांची पुतणी व डॉ. दिनकर कर्वे-इरावती कर्वे यांची कन्या म्हणजे गौरी होय. कौटुंबिक पार्श्वभूमीतून स्त्रीशिक्षण, समाजसुधारणा, बुद्धिवाद स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व, स्वातंत्र्य, स्त्री-पुरूष समानता आदी विचारांचे बाळकडू त्यांना मिळाले असल्यामुळे हेच स्त्रीमुक्तीचे विचार त्यांच्या

एकूण कादंब-यातून येतात. त्यांच्या कादंब-यामधून व्यक्त होणारे भावविश्व हे त्यांच्या लेखनाचा भाग म्हणून नव्हे तर जीवनाचा अपरिहार्य भाग येतो. अविनाश देशपांडे यांच्यासोबत काही वर्षामध्ये घटस्फोट झाला. कारण एक स्त्री म्हणून घेणारी कुंचबणा, व्यक्ती स्वातंत्र्याची होणारी हेळसांड आदीमुळे त्रस्त होऊन स्वतंत्र जीवन जगण्याचा मार्ग त्यांनी निवडला होता. हेच अंगभूत विशेष घेऊन त्याच्या कादंब-यातील स्त्रीनायिका स्वतःची ओळख जपणे व नव्याने निर्माण करण्याचा इशारा ह्या पुरूषप्रधान संस्कृती, ढोंगी धर्म समाजव्यवस्थेला देतात. स्त्री म्हणून नव्हे तर समाजातील आपण एक घटक आहेत. त्यामुळे आपला आनंद त्या शोधतात. त्यावेळी पारंपरिक, सामाजिक रूढी परंपरांना उद्ध्वस्त करण्याचे बौद्धिक कौशल्यातून पूर्णता करणारी नायिका त्यांच्या एकूण कादंब-यांतून प्रामुख्याने आढळते. त्यांच्या एकूण लघुकादंब-याचा संमिश्र पद्धतीने विचार करता येणे शक्य आहे. पहिल्या कथानकाच्या आशयांशी संलग्नित दुसरा भाग आल्यामुळे दोन्ही भाग मिळून एक कादंबरी आकाराला येते. त्यापैकी थांग व मुक्काम यांचा विचार करता येईल. थांग (१९८९) व मुक्काम (१९९४) मध्ये कादंब-या प्रकाशित झाल्या आहेत.

थांग व मुक्काम मधील कादंबरीमध्ये कालिंदीच्या जीवनप्रवासाचा उलगडा करत असताना स्त्री जीवनाचा थांग घेऊन ती आता मुक्कामाकडे मार्गक्रमण करत आहे. थांग मध्ये कालिंदी व नंदन हे नोकरी निमित्ताने परदेशांमध्ये वास्तव्य करत असतात. कालिंदी ही उच्च सुशिक्षित तरूणी असली तरीही ती एक भारतीय स्त्री असल्यामुळे पतीसेवा, पतीची सावली आदी परिकल्पनेमध्ये बंदिस्त जीवन जगणारी नारी आहे. मात्र जेव्हा पदोपदी अपमानमय जीवन व विदेशांतील महिला स्वातंत्र्याचा साक्षात्कार तिला होतो. तेव्हा मात्र तिच्यातील स्वअस्तित्व जागृत होऊन ते सिध्द करण्यासाठी मोकळा श्वास घेते. दिमित्र, इयन, आंगेलिकी, सुझी हे मित्र-मैत्रिणी तिला आपल्या स्वतंत्र अस्तित्वासाठी प्रेरित करतात. त्यावेळी कालिंदी मनसोक्त फिरणे, दारू पिणे, लैंगिक स्वातंत्र्य, स्वअस्तित्व, मित्रासोबत वेळ घालणे आदीतील एक 'मी' ची स्वतंत्र प्रतिमा निर्माण करू लागते. पाश्चात्त्य राष्ट्रामध्ये विवाह ह्या संस्थेमध्ये बंदिस्तपणा नाही. सहवासातून प्रेम, परस्पर ओळख व नंतर लग्न ते ही आपआपले स्वातंत्र्य अबाधित ठेवून ही विचारसरणी व भारतीय समाज संस्कृतीच्या बाबतीत असलेली स्त्रीची रूढीग्रस्त,

परंपरातील अधिक गुलाम करणारी समाजसंस्कृतीतील फोलपणा गौरी देशपांडे यांच्या कादंबरीतून स्पष्ट होतो. भारतीय पुरूषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्री म्हणजे खाजगी मालमत्ता होय. पेज आणि शेजच्या वर्तुळाबाहेर तिला स्थान नाही. तिची बुद्धिमत्ता, कर्तव्य, निर्णय, स्वातंत्र्य, एक व्यक्ती म्हणून तिचा विचार कधीही करण्यात आला नाही. कालिंदीला स्वत्वाची जाणीव पुरूषमित्रामुळे होते. आपण एक समाजातील कृतीशील सदस्य आहोत. आपले स्वातंत्र्य, भावना, विचार, बुद्धिमत्ता, कर्तव्याची तिला जाणीव होते. त्यामुळे आतापर्यंतच्या गुलाम करणा-या समाज, संस्कृती, देव-धर्माच्या बंधनाला नकार देऊन स्वत्वाची जाण देऊन स्वतंत्र प्रतिमा निर्माण करण्याचा निर्धार करून कालिंदी नंदनाला सोडून भारतामध्ये परत येण्याचा तिचा प्रवास सुरू होतो. येथपर्यंतचा भाग हा थांगमध्ये आला आहे. नंदनसोबत लग्न करून परदेशामध्ये नोकरी निमित्ताने गेल्यानंतर भारतीय पत्नी म्हणून होणारा अपमान, कुंचबणा कालिंदीला पदोपदी जाणवतो. त्यामुळे कालिंदी एक स्त्री म्हणून आचार-विचार, स्थान, अस्तित्व, अस्मिता आदीचा थांग लावण्याचा प्रयत्न करते. ह्या थांगच्या मुळाशी एक व्यक्ती म्हणून असणारा घटक तिच्या हाती लागतो. त्या घटकाला संपूर्णपणे न्याय देण्यासाठी ती नवे अस्तित्व हे माणसाच्या स्थानाला नव्याने गवसनी घालण्यासाठी कालिंदी नवा अवतार धारण करत असताना थांग म्हणून मुक्काम कादंबरीमध्ये प्रवेश करते.

मुक्काम कादंबरीतील कालिंदी ही शारीरिक, मानसिक, भावना, आचार-विचार, भौगोलिक प्रदेश सोडून स्वअस्तित्व व अस्मितेच्या मुक्कामासाठी तिचा प्रवास ह्या कादंबरीमध्ये अधोलिखित करण्यात आला आहे.

मी माझ्या नव-याला परदेशामध्ये सोडून इथे आले आहे. तो कुठेही असला तरी मी त्याच्याबरोबर राहण्याची शक्यता नाही. तो जेव्हा इथे परत येईल तेव्हा कायदेशीर फारकत वगैरे धडपड करता येईल. हा कालिंदीचा विचार म्हणजे पती नावाच्या पुरूषप्रधान संस्कृतीतील नात्याचा आधार न घेता समाजातील एक कृतीशील व्यक्तिमत्त्वाचा हा प्रवास मराठी स्त्री साहित्याला नवी दिशा देणारा आहे. तळेगाव सारख्या ग्रामीण भागामध्ये पुनर्वसन व ट्रस्टच्या रूग्णालयाचा हिशोब बघण्याची जबाबदारी स्वीकारत नोकरी करून स्वावलंबी बनते. सुनेत्राबाई फारूख उनवाला डॉ. विश्वनाथ यांच्या सहवास व सहकार्यातून आपली प्रतिमा ती निर्माण करते.

पूर्व आयुष्यातील पत्नी व वर्तमान आयुष्यातील कालिंदी ही स्त्री स्वातंत्र्य, मुक्ती, एक व्यक्ती स्त्री-पुरूष समानता आदी घटकांकडे होणारा तिचा आत्मसन्मानात्मक परिवर्तनाचा प्रवास गौरी देशपांडे यांनी मांडला आहे.

लैंगिक स्वातंत्र्य व लिव्ह रिलेशनशीप स्त्रीचा एक व्यक्ती म्हणून विचार, शरीर संबंधाला एक नैसर्गिक गरज म्हणून पाहणे पुरूषाशिवाय स्त्री संसार करू शकते आदी स्त्री मुक्तीच्या विचारांचा गौरी देशपांडे समर्थ पुरस्कार करतात. ज्याप्रमाणे पुरूषाची शरीर गरज असते त्याप्रमाणे स्त्रियांचीही असते. त्यासाठी कोणत्याही पुरूषाची गुलाम होण्याची आवश्यकता नाही. पती, नवरा यांचा स्पर्श ही म्हणजे स्त्रीला बंदिस्त करणार आहे. जेव्हा शारीरिक अपरिहार्यता जाणवते तेंव्हा बिनधास्तपणे त्याची एक गरज म्हणून ती स्वीकारते.

मला माझी स्वत:ची अशी इतकी संपूर्ण आणि सुखद शरीर जाणीव करून देणारा तो पहिला पुरूष ... त्यांचे कणखर लांबुळके शरीर सुंदरच होते; पण त्याच्या नजरेने मला ही सुंदर करून टाकले.

ही स्त्रीत्वाची जाणीव करून देणा-या पुरूषीपात्राची भूमिका ही त्या स्पष्ट करतात. कालिंदी विवाहित असून इंचन, दिमित्री सारख्या मित्रांतील शारीरिक संबंधाची स्पष्ट कबुली ही देतात. एक स्त्री म्हणून स्त्रीनायिका व्यक्त होत असताना स्त्रीच्या भावविश्वाबरोबर त्याच्या गरजाची परिपूर्तीची मांडणी ही त्या करतात. हे स्त्री पुरूष समानतेचे विचार गौरी देशपांडे यांना पिढी जात प्राप्त झाले आहेत. बालपणापासून स्त्री-पुरूष समानता, एका मुलाप्रमाणे गौरी देशपांडे यांच्यावर संस्कार झाले आहेत. त्या स्त्री मुक्तीच्या विचाराचे प्रतिबिंब त्याच्या एकूण कादंबरीतून स्पष्ट दिसते.

आतापर्यंतच्या पुरूषप्रधान संस्कृतीने स्त्रीच्या भोवती अनेक प्रकाराच्या गुलामीच्या तटबंदी उभ्या केल्या आहेत. त्या उद्ध्वस्त करत असताना गौरी देशपांडे समाजाला शरण जात नाही. त्याचबरोबर आपल्या कादंब-यातून पाश्चात्त्य आचार-विचारांची मांडणी त्या करतात. थांग व मुक्काम ह्या दोन्ही कादंब-यांचे कथासूत्र समान पातळीवर व्यक्त होत असले तरी ही वेगवेगळ्या देशांचे व तेथील सामाजिक, सांस्कृतिक परिसरांचे मार्मिक अवलोकन केले आहे. मुक्काम मध्ये ग्रीसमधील ब्येन्स पार्थेनॉन, ऑलिम्पियाचे झीमस मंदिर, ग्रीस संस्कृती, महाकाव्यातील अनेक

देव-देवतांचे संदर्भ, हर्क्युलिस, युलिसिस असे अनेक महत्त्वपूर्ण संदर्भ त्याच्या कादंब-यातून येतात.

'थांग व मुक्काम' मधील कालिंदीचा प्रवास हा 'मी' चा आहे. त्या 'मी' ला अन्य कोणत्याही भावनिक बंधनाचा वेढा नाही. त्यामुळे त्यातून व्यक्त होणारे स्त्रीमुक्तीचे विचार हे काळाची दिशा ठरविणारे आहेत. पती, घर, संसार अशा पारंपरिक बंधनातील गुलामत्वाच्या जोखडातून ती मुक्त होण्याची तिची धडपड म्हणजे नवा आविष्कार होय. 'आपलं सुख शोधणं' मधील कालिंदी समाज, संस्कृती, देव-धर्म, नीती-अनीती, नैतिकता अशा कोणत्याही ऋणत्वामध्ये स्वतःला बंदिस्त न करता सरळ सरळ बिनधास्तपणे समाजजीवन जगणारी नायिका थांग व मुक्काम कादंबरीतून स्पष्ट होते.

अस्तित्व आत्मभान, अस्मिता, स्वत्वाची जाणीव प्राप्त झालेल्या स्त्रियांची मनोभाव व्यक्त करण्या-या स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणा-या प्रमुख स्त्री कादंबरीकारापैकी गौरी देशपांडे यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. घटना-प्रसंग व कथानकांचा डोलारा हा विचारांच्या दृष्टिकोनातून उभा करत असताना काही ठिकाणी तोल जात असला तरी ही विसंगतीही जाणवत नाही. वास्तव प्रतिमा-प्रतिकांच्या माध्यमांतून त्याच्या कादंब-या वाचकाला विचारप्रवृत्त करतात. सामाजिक, पारंपरिक बंधनामध्ये बंदिस्त असलेल्या गुलाम असणा-या नारीच्या चेह-याची ओळख, स्थान, दर्जाबद्दल समाजाला प्रश्न निर्माण करण्याचे कौशल्य त्यांच्या कादंबरीत आहे. मराठी साहित्य व कादंबरीला स्त्री साहित्यिकांपैकी नवीन वळण देणा-या लेखिकेपैकी गौरी देशपांडे यांचा उल्लेख करावा लागेल.

निष्कर्ष :

१. स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करून स्त्री-पुरूष समानता व समाजजीवनातील आपले अस्तित्व सिद्ध करण्याची धडपड करणारी स्त्रीनायिका ही गौरी देशपांडे यांच्या कादंब-यातून स्पष्ट दिसते.

२. लैंगिक स्वातंत्र्य व लिव्ह रिलेशनशीप प्रामुख्याने स्त्री मुक्तीच्या यशातील सर्वात महत्त्वपूर्ण पैलूंच्या दृष्टिकोणातून मांडणी करतात.

३. भारतीय विवाह संस्था, पुरूषप्रधान संस्कृती, मातृत्व, संसार आदीतील फोलपणा सिद्ध

करून स्त्री गुलामीच्या पारंपरिक मूल्याला उद्ध्वस्त करतात.

४. गौरी देशपांडे यांच्या कादंबरीतून स्त्री नायिका ही उच्च सुशिक्षित अशी असून आपले हक्क व अधिकाराबद्दल विशेष जागरूक आहे.

५. 'मी' पणा व आपल्या सुखाच्या आड येणा-या बाबींना त्याच्या वैयक्तिक जीवनामध्ये स्थान आढळत नाही.

६. मराठी स्त्री कादंबरीकार व मराठी साहित्य व कादंबरीच्या विश्वामध्ये गौरी देशपांडे यांचे योगदान मौलिक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. थांग - गौरी देशपांडे

२. मुक्काम - गौरी देशपांडे

३. मराठी कादंबरी आस्वाद यात्रा - विजया राजाध्यक्ष

४. मराठी कादंबरी समाजशास्त्रीय समीक्षा - रवींद्र ठाकूर

OK Dr. SM Surwase 2019-20 6 11

मराठी साहित्यातील नवे विचारप्रवाह

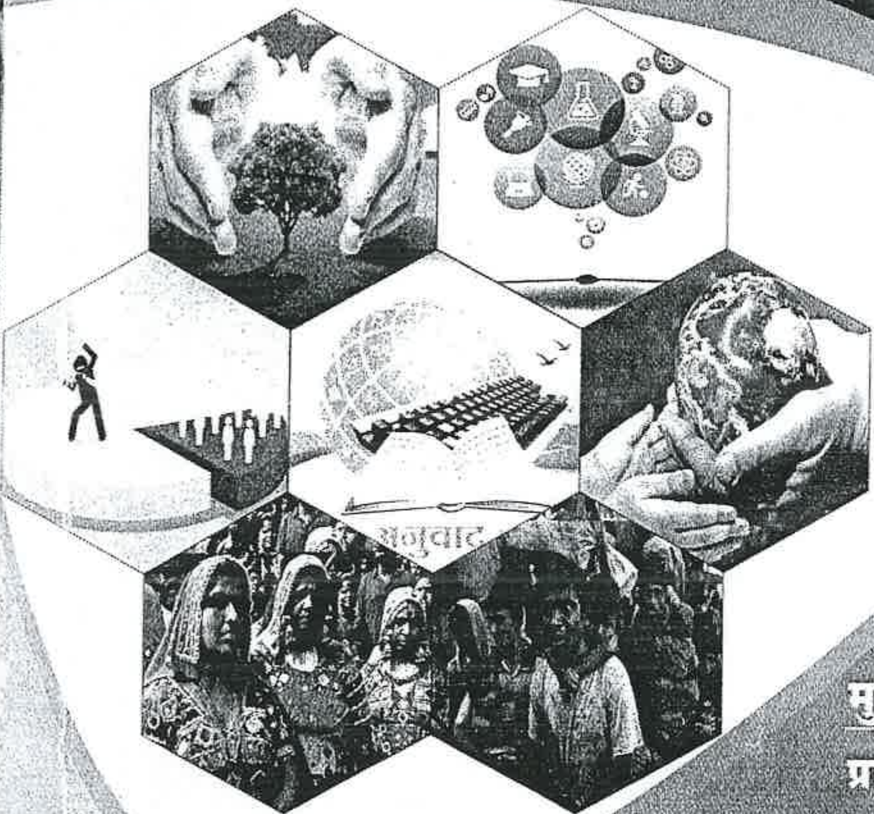

मुख्य संपादक :

प्राचार्य डॉ. किशन पवार

सहसंपादक :

डॉ. रामहारी मायकर

प्रा. अशोक खेत्री

- **मराठी साहित्यातील नवे विचारप्रवाह**
  Marathi Sahityatil Nave Vicharpravah

- **प्रथमावृत्ती :** ०७ फेब्रुवारी, २०२०

- **प्रकाशक**
  आदित्य प्रकाशन,
  खर्डेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर-४१३५१२
  ☎ 02382-257126, Mob. 9405759888

- **ISBN-978-93-83109-63-0**

- **मुद्रणस्थळ**
  आदित्य ऑफसेट, लातूर.

- **अक्षर जुळवणी**
  श्री. बालाजी बनसोडे

- **मुखपृष्ठ**
  श्री. तानाजी माने, लातूर.

- **मूल्य :** ३००/-

अ.क्र	नाव	शीर्षक	पृ.क्र.
५३.	डॉ. नामदेव शिनगारे	दलित आत्मकथनातील बाल संवेदना	२८८
५४.	डॉ. रामनाथ वाढे	'भंगार' मधील जीवनसंघर्ष	२९६
५५.	डॉ. अत्तार अमजद	उपेक्षितांच्या वेदनांचा हुंकार: गावकुसाबाहेरील कविता	३००
५६.	डॉ. सोपान सुरवसे	गावठाण प्रादेशिक कादंबरी : समूह जीवनाची व्यथा	३०४
५७.	डॉ. शाम नेरकर	संत साहित्यातील पर्यावरण विचार	३०८
५८.	डॉ. कालिदास गुडदे	उपेक्षितांचे साहित्य : एक आकलन	३१४

गावठाण प्रादेशिक कादंबरी : समुह जीवनाची व्यथा

कलावंत व कलाकृती निर्मिती प्रक्रिया ही अनेक बाबीच्या परस्पराच्या अंतर्गत घटक उपघटकांच्या माध्यमांतुन होत असते. निरीक्षण, अभ्यास, प्रतिभासामर्थ्य, लेखकांचे व्यक्तिमत्व भोवतलाची परिस्थिती, भाषा अन्य बाबी ही साहित्य निर्मितीस कारणीभूत ठरतात कलाकृतीचा आकृतीबंध कलाकृतीतील आशय व अभिव्यक्तीच्या स्वरुपानुसार साहित्यामध्ये प्रकार पडतात. कथा, कादंबरी, कविता, नाटक, आत्मचरित्र हे वाङ्मय प्रकार एकमेकांशी भिन्न भिन्न आहेत. प्रत्येक साहित्य प्रकारांचा आकृतीबंध हा आपल्या अंगभूत गुण वैशिष्टयास स्वतंत्र अस्तित्वाची ओळख निर्माण करतो. प्रत्येक कलाकृती ही नवनिर्मिती असल्यामुळे तिचे स्वतंत्र असते. एकुणच मराठी साहित्य विश्वाला अधिक समृध्द सकस, गुणवत्तापूर्ण व आंतरराष्ट्रीय स्तरापर्यंत पोहचविण्याची 1960 नंतर मराठी साहित्यामध्ये जे विविध साहित्यप्रवाह निर्माण झाले त्यांचा स्थान अत्यंत महत्वपूर्ण आहे हया वाङ्मय प्रकाराने मराठी साहित्य व समाजामध्ये नवक्रांती आणली आशय व विषयबरोबर पारंपारिक कलाकृतीच्या आकृतीबंधाला नकार देत नव्या आयामाचा स्वीकार केला त्यामुळे कलाकृतीच्या समिक्षा करिता नव्या सैध्दांतीक मूल्यांची गरज पडू लागली ग्रामीण, दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी, भटके—विमुक्त आदि प्रवाहांनी मानवमुक्ती ची मांडणी केली आपल्या जीवनविश्वाचा पसारा हा आपल्या बोलीभाषासह, जीवनजाणिवा परिसर, स्थान, प्रदेशाच्या विशेषासह मांडल्यामुळे त्यातील आशायाची वास्तवता अधिक आढळून आली. ग्रामीण साहित्य प्रवाहाने 'खेडे ग्राम' ला केंद्रस्थानी ग्राहय धरुन कृषीनिष्ठ मूल्यांची मांडणी आपल्या बोली भाषातुन केली त्यात मराठवाडा, विदर्भ, कोकण, प. महाराष्ट्र आदी प्रदेशांतील विशेष व भाषिक दृष्टीकोणातुन मांडणी केली परिणामी त्यांतुन प्रादेशिक ही संकल्पना पुढे येऊन अनेक साहित्यकृतीचा खास करुन त्या प्रादेशिक आहेत म्हणून त्याची मांडणी केली जाऊ लागली. मात्र ग्रामीण व प्रादेशिक हया बाबी एकच नसतील तरी ही परस्पर पुरक आहेत.

प्रत्येक साहित्यकृती ही कोणत्यातरी प्रादेशिक विभागातील असते त्यावेळी प्रादेशिकता ही गौ ठरत त्या साहित्यकृती सकळ मानवी जीवनांची सर्वकालिकता महत्वपूर्ण असते. व्यापक पातळीवरचा मानवी अनुभव, मुलभूत समस्या भावभावना हया घटका बरोबर जीवनातील सर्वकालिक अर्थ शोधण्याचा प्रयत्न हा महत्वाचा असतो. एखादा विशिष्ट प्रदेशातील लोकजीवन संस्कृती, परंपरा, रीती, जीवन संकेत, लोकजीवनातील भावभावना समस्या व जीवनव्यवहाराचे यथार्थ दर्शन हेतुने जे साहित्य लिहिले जाते त्याला सामान्यपणे प्रादेशिक साहित्य असे संबोधले जाते. प्रादेशिक साहित्याच्या विशेषाबाबत विजया राजाध्यक्ष म्हणतात.

"प्रदेशनिष्ठ विशिष्ट संस्कृती, भाषा, चालीरीती मानवी स्वभावविशेष तेथील विशिष्ट जाती जमाती त्या जाती जमातीची विशिष्ट जीवनशैली यांना प्रादेशिक साहित्यात विशेष महत्व आलेले असते"

म्हणजेच विशिष्ट असा प्रदेश विशेष हा प्रादेशिक साहित्याचा महत्वाचा पूर्ण भाग आहे असे म्हणता येईल गो.नी. दांडेकर माचीवरला बुधा, चि.त्र्यं. खानोलकर – कोंडुरा, उध्दव शेळके – धग, आनंद

यादव – गोतावळा, रा.र. बोराडे – पाचोळा, आदी महत्वपूर्ण साहित्यकृतीचा विचार करता येईल. प्रादेशिक साहित्य संकल्पनेचा सविस्तर असा वाव मात्र कादंबरी सारख्या विस्तीर्ण जीवनपट असलेले साहित्य प्रकारांमध्ये प्रामुख्याने प्राप्त होतो. अन्य साहित्य प्रकारांमध्ये काही प्रमाणात मर्यादा येतात. प्रादेशिक साहित्यातुन एक संपूर्ण प्रदेश ध्वनित होत असतो त्याचबरोबर समुह जीवनाला प्राधान्य असते. प्रादेशिक कादंबरीतील पत्रांच्या वृत्ती – प्रवृत्तीवर त्या प्रदेशाचे संस्कार असतात त्यापैकी कृष्णात खोत गावठाण ही 2005 साली प्रकाशित झालेली ग्रामीण जीवनाचे खास करुन एक प्रदेशाचे यथार्थ अवलोकन करते.

कृष्णात खोत हे प्रसिध्द कादंबरीकार आहेत ग्रामीण जीवनाचे तपशील अत्यंत सुक्ष्मपणे त्यांनी रेखाटले आहेत कोल्हापुर जिल्हयातील पन्हाळा व त्या परिसरातील ग्राम खेडयांचे कथन केले आहे त्या प्रदेशातील डोंगर मुलुख त्या ठिकाणच्या खेडयात राहणारी माणसे त्यांचे जगणे त्यांचे निरार्गाशी, प्राण्याशी असलेली आपुलकीची नाते, त्या परिसरातील समाजसमूहाची लोकसंस्कृती, रंग रुप, गंध हा खास त्या प्रदेशाची ओळख करुन देणारा सविस्तर पट त्यांनी गावढाण हया कादंबरीतुन उभा केला आहे. गावढाण हे शीर्षक मुळातच गावपाढरीशी निष्ठ ढेऊन व्यक्त होते. आनंदी ही प्रमुख व्यक्तिरेखा आहे खेडे गावामध्ये राहणारी आनंदी परकरी पोरी पासून गाय, म्हैस राखत असते तिच्या मैत्रिणी रंगी, सखु सोबत ती लहानाची मोठी होते त्यामुळे शेती व डोंगरदऱ्यात नदी निसर्गातील बदल आदीबद्दल कादंबरीमध्ये सविस्तर रीत्या मांडणी केली आहे खास करुन कोल्हापूर जिल्हातील पन्हाळा परिसरातील निरार्गदप्त जीवनाबरोबर त्या समाज समूहाच्या रीतीरिवाज परंपरा व सण उत्सवाची बदल माहिती देण्यात आली आहे. स्त्री प्रधान दृष्टीकोणातुन आनंदी ही व्यक्तिरेखा येते. आनंदीच्या लग्नानंतर तिला दोन मुली व एक मुलगा असा परिवार असतो कुंटूबाची परिस्थिती अत्यंत कलाखीची असून संपूर्ण कुटूंब दिवसरात्र काबाडकष्ट करुन जीवन जगत असते मात्र त्यात तिच्या नवऱ्याच्या गंभीर आजाराने मृत्यु होतो पुढे तिचा मुलगा हा त्याच आजाराने मृत्यु होतो असा संकटापुढे ती हतबल न होता पुन्हा संघर्षमय जीवन जगून आपल्या मुलीची लग्न ती करुन देते. आनंदी मोठया जिद्दी व कष्टाने संसाराचा पल्ला गाठतो. म्हशीच्या दुध व शेतीतील मिळणाऱ्या तुटपुंज्या उत्पन्नावर घरचा संसार ती चालविते आनंदीचे वडील कोंडिबा भाऊ – अण्णा तिला वेळोवेळी मदत करत असतात. आनंदीचा नवरा बाळासाहेब हा कुंटूबातील कर्तबगार पुरुष असतो मात्र हदयांच्या दुर्धर आजाराने त्रस्त झाल्यामुळे त्याला घरातील वडील, भाऊ ही दुर करतात अशावेळी आनंदी त्याच्या पाठीशी खंबीरपणे उभी रहाते. दवाखाना व औषध पाण्याच्या खर्चविना बाळासाहेब मृत्युला जवळ करतात ही ग्रामीण भागातील एकटया बाळासाहेबाची कथा नाही तर संपूर्ण शेतकरी समूहाची ही स्थिती आढळते. स्वातंत्र्याच्या 60 वर्षेनंतर ही आरोग्य, शिक्षण, उदनिर्वाहाची साधने असा मुलभूत समस्या ही पूर्ण होऊ शकल्या नाहीत अशी खंत कृष्णात खोत यांनी 'गावठाण' हया कादंबरी तुन अधोलिखित केली आहे.

पन्हाळा हया प्रदेशातील सर्वसामान्य माणसाला अत्यंत बिकट स्थितीत जगावे लागते. दुर्गम भाग असल्यामुळे तुटपुंज्या शेतीवर अवलंबुन राहावे लागते. शिक्षणापासून दुर राहुन अगदी लहान वयात कामे करावी लागतात. डोंगराळ भागात राहणारी ही माणसं ऊन, वारा, पावसाची टक्कर देत असतात. निसर्ग हाच त्यांना आपल्या जिवाभावाचा व जिन्हाळ्याचा वाटू लागतो तांबुदेवी, विठ्लाईच्या कुशीत ते श्रध्दा भावाने जीवन जगतात. वाघुदेवी ही गावची पंढरी होती. भात हे एकमेव पिक त्यांना घेत येत असे उन्हाळयामध्ये पाणी पिण्याचा प्रश्न निर्माण होत असे असा बिकट परिस्थितीमध्ये गुरे–ढोरे, शेळी, मेंढरावर अवलंबून राहावे लागत असे आपल्या आर्थिक गरजा अत्यंत मर्यादीत ठेवणे असा हया समूहजीवनाचा अलिखित नियम होता. समूह जीवनाला कलटणी मिळेल आणि काहीतर चांगले दिवस येतील अशा नसतांना ही हा समूह अत्यंत प्रतिकुल परिस्थितीमध्ये जीवन जगणाच्या श्रध्देतुन दिवसरात्र काबाड कष्ट करुन जीवन जगत असतो आनंदी सारख्या कित्येक स्त्रिया हया परिस्थितीवर मात करत होत्या. संसारातील सुख–आनंदाची होळी होतांना दिवत असतांना ही हतलब होऊन मूकपणे त्या वेदना सहन कराव्या लागत असे.

कोल्हापूर प्रदेशातील बोलीचा अत्यंत स्वाभविक वावर होतांना आढळतो त्या बोलीतुन अंतरंग व बहिरंगाचा उलगडा अगदी सहजरीत्या होतो. स्त्री मनाचा हळुवारपणा ही व्यक्त होतो, कोंडिबा, अण्णा, साहेबराव, सासु–सासरे आदी व्यक्तिरेखा अगदी सहजपणे आपली ओळख ही त्याच्या स्वभाव विशेषांतुन होत जाते. घटना प्रसंगाची रेलचेल मर्यादित स्वरुपातुन मानवी जीवनाच्या समस्या, भाव–भावना आदीचा तपशील अत्यंत उत्तमरीत्या रेखाटला आहे. निसर्गदत्त वातावरण व सुरेख असा प्रतिमा प्रतिकांच्या माध्यमांतून कादंबरीचा घाट अधिक फुलत जातो. गावठाण ही एक प्रादेशिक साहित्य कृ ती म्हणून असलेली प्रादेशिक जीवन विश्वाचा वास्तव आढावा घेत असतांना हे जीवन फक्त त्या प्रदेशापुरते मर्यादित न राहता कमी जास्त प्रमाणामध्ये संपूर्ण शेतकरी शेतमजुराची हीच स्थिती आढळून येते. कौटुंबीक जीवनामध्ये स्त्रीला नेहमीत संघर्षमय जीवन वाटयाला येते. शेतकरी वर्ग हा सदैव आशावादी जीवन जगण्याची उमेद कायम मनाशी बांधुन असतो. कष्टकामामध्ये आयुष्य घालविण्याच्या माणसांचे चित्र 'गावठाण' कादंबरीतून कृष्णात खोत यांनी रेखाटले आहे.

निष्कर्ष :–

1. ग्रामीण जीवनातील वास्तव जीवनाची यथार्थ मांडणी ही कादंबरी करते.
2. प्रादेशिक भाषिक, सामाजिक, सांस्कृतिक शेती समुहा जीवनाची अत्यंत परिणामकरीत्या साधली आहे.
3. कादंबरीतील घटना, प्रसंग, व्यक्तिरेखा, प्रतिमा, प्रतिके, बोली विशेषासह त्या परिसरातील स्त्री प्रधान दृष्टीकोणातुन ही कादंबरी साकार होते.
4. ग्रामीण जीवनातील स्त्रीच्या जीवनाला अनेक मर्यादा व अडचणी येत असतांना ही त्या परिस्थितीला शरण न जाता समोरी जाणारी स्त्री नायिका आढळते.

संदर्भ ग्रंथ :–

1. गावढाण – कृष्णात खोत
2. मराठी वाङःमयकोश खंड चौथा 7 संपा विजया राजाध्यक्ष
3. मराठी कादंबरी : समीक्षा – डॉ. तानाजी पाटिल
4. ग्रामीण साहित्य स्वरुप व दिशा – डॉ. वासुदेव मुलाटे

प्रा.डॉ. सोपान सुरवसे
मराठी विभाग
सावरकर महाविदयालय, बीड

OBZ 2019-20 7 12

978-81-948515-7-8

स्वराज्य ते लोकशाही : एक चिंतन

संपादक
डॉ. विट्ठल जाधव
डॉ. रमेश लांडगे
प्रा. विट्ठल गुंडे

Shaurya Publication, Latur

978-81-948515-7-8
© Copyright, 2019, Authors

978-81-948515-7-8

अण्णाभाऊ साठे कि कथा तमाशा

डॉ. ओमप्रकाश बन्सीलाल झंवर
स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

इस कथा में वारणा विभाग के येळगांव मे रहने वाले बापू की पत्नी गोंजाबाई के द्वारा भारतीय स्त्री का त्याग समर्पण सहकार्य मर्यादा सन्मान का चित्रण तथा नवता का त्याग, अपनापन, सामंजस्य अण्णा भाऊ ने चित्रित किया है।

बापू के दादाजी तथा पिताजी का तमाशा का बहोत बड़ा फड था। उनका वारणा विभाग में बहोत बोलबाला तथा नाम था। मगर यह तमासगीर परंपरा बापू के पास आकर खंडीत होती है। बापू सुंदर युवक है। उसकी शादी गोंजाबाई जैसे सुंदर स्त्री से होती है। वह दिन भर खेती तथा मजुरी करता है मगर शाम घर आने के बाद गाणे की मेंफिल गली के लोगों के साथ सजाता है। घर में सभी वाद्य है और बापू की आवाज भी बहोत बढ़िया है। गली के लोग पैसे इक्कठ्ठ करके मैफिल में चाय पीते है और मैफिल देर रात तक चलती है। ऐसे दिन कट रहे थे।

बापू अपने इस जीवन से असंतुष्ठ था। वह स्वप्न देखा करता था की मेरा भी दादाजी और पिताजी की तरह तमाशा का फड होगा। मगर तमाशा खडा करने के लिए उसके पास ना साज है, ना साधन है, रूपया है ना एक सुंदर नाचणेवाली लडकी है। ऐसे सोचते सोचते आगे क्या? यह प्रश्न वह खुद से ही करते रहता है।

ऐसे ही एक रात गाणे की मैफिल गांव के केसू पाटील ने सुनी और वह बापू के पास आकर बोले "रात्री म्या तुमची बैठक ऐकली. झकास रंग भरला व्हाता. आरं आम्ही पाटील. आमच्या घरात दाणं हायती, तर तुझ्या घरात गाणं हाय. आर गाणं नि दाणं सारख्याच मोलानं इतक्यात. तुझ्या घरात गाण्याचं पेव भरलं असून तू असा डोळं झाकूण का बसलायसाय? तमाशा कर-"¹

बापू ने तमाश के लिए अपनी मजबूरी बताई तो पाटील अपने मोहल्ले के तथा गांव के लोगों से बात करता हूं तू दोपहर मे घर आ जा कहकर चल दिए। बस फिर क्या बापू को अपना सपना सच होता नजर आने लगा। वह भविष्य के सोच में डुब गया। वह अपना ही तमाशा आँखे तल्लीन होकर देख रहा था तभी उसके पत्नी गोजा ने उसे चाय तयार है कहकर पुकारा और उसके सामने का तमाशा तूट गया।

बापू के मन मे आशा जागी वह आनंद के साथ दोपहर की राह देख रहा था। जैसे ही दोपहर हुई बापू पाटील के घर गया। पाटील उसकी ही राह देख रहे थे। उन्होंने गंभीरता से कहा "बापू आमचं बोलणं झालं तुला तमाशासाठी लागणारा सारा खर्च गाव करायला तयार हाय. तू कामाला लाग. तुला कसली बाई पायजी ती बघ. गाव तुला दाणं देणार पैसा देणार, मीठ - मिरची पुरवणार आणि त्या बदलत्या तू वर्षातुन गावच्या जत्रे दिवशी, गावच्या देवापुढं हजेरी लावायची हे कबूल हाय का?" बापू ने स्विकारा मेरा गाव, मेरा भगवान मै कहा भी रहूँ दो दिन आकर तमाशा करूगा, चाकरी करूगाँ। पाटील ने उन्हें पाचसौ रूपये दिए और तमाशा की तयारी करने को कहा।

2019-20

CB. Narayan Shinde

(14) (8) (13)

ISBN : 978-93-88732-09-3

अण्णा भाऊ साठे : समताधिष्ठित समाज व्यवस्थेचे तत्वज्ञ

संपादक

विठ्ठल गुडे

नवनाथ पवळे

दयाराम मस्के

ISBN : 978-93-88732-09-3

28.	**लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे:जीवन चरित्र** डॉ.साईनाथ राधेशाम वनमोडे	**149**
29.	अण्णा भाऊ साठे यांचे जिवन कार्य प्रा.डॉ संजय मगर	152
30.	"साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील स्त्री जीवन" संतोष बाबुराव गालफाडे	155
31.	लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे यांचे सामाजिक जीवन, साहित्य व कार्य प्रा. शिंदे नारायण भर्तरीनाथ	161
32.	"अण्णाभाऊ साठे यांचे आर्थिक विचार" सौ. सय्यद शाहीन शफी	166
33.	अण्णाभाऊंची लोकनाट्ये : एक दृष्टीक्षेप प्रा. डॉ. सोपान सुरवसे	169
34.	'अण्णाभाऊ साठे जीवन, साहित्य और कार्य' प्रा. सुनिल बाबुराव काळे	173
35.	आण्णा भाऊ साठेजीवन, साहित्य आणि कार्य सुवर्णा विशाल कांबळे	176
36.	अण्णा भाऊ साठे : जीवन आणि कार्य नेहा, स्वाती आदिनाथ बांगर	179
37.	अण्णाभाऊ साठे : सर्वहारा वर्ग की ललकार प्रा. डॉ. सिद्धार्थ राजेंद्र टाकणखार	182
38.	अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील परिवर्तनवादी विचार: एक अभ्यास प्रा.तिजारे गौतम उकर्डा	190
39.	"अण्णाभाऊ साठे : दलित साहित्य आणि आंबेडकरी चळवळ" तुळशिराम शंकर कांबळे, प्रा. सुधीर टि. भगत	195
40.	अण्णाभाऊ साठे उपेक्षित वंचिताचा हुंकार प्रा. वैशाली तुकाराम लोणे	200
41.	अण्णा भाऊ साठे : एक मार्क्सवादी तत्वज्ञ प्रा.डॉ. विजया यादवराव गेडाम	204
42.	आण्णा भाऊ साठे तथा उनके स्त्री पात्र डॉ. पवार विक्रमसिंह विजयसिंह	211

ISBN : 978-93-88732-09-3

लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे यांचे सामाजिक जीवन, साहित्य व कार्य

प्रा. शिंदे नारायण भर्तरीनाथ
(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख), स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड

Annabau Sathe - Samajik Jiwan.

प्रस्तावना :

लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे यांच्या जीवन कार्याचा आढावा घेताना भाऊ साठे यांचा जन्म १ ऑगस्ट १९२० रोज वाटेगावच्या मांगवड्यात झाला. आण्णांभाऊंचे जीवन अत्यंत हालाखीच्या परिस्थितीत गेले. आणांचे साहित्य हे वास्तववादी जगलेल साहित्य आहे. आण्णा शाळेत गेले किती दिवस गेले याच्यापेक्षा आण्णांना लहानपणापासून लोकांचे जीवन त्यांच्या होणारे अन्याय, अत्याचार समाजात वावरत असताना आलेले वाईट अनुभव कोणतीही घटना घडली की पोलीस त्यांना उचलून न्यायचे. आण्णांची उपजिविका भागत नव्हती म्हणून ते मुंबईला गेले. मुंबईतील जीवन त्यांना काव्याच्या, पोवाड्याच्या, कथा, कादंबऱ्याच्या, लघुकथांच्या माध्यमातून समाजामध्ये जागृकता निर्माण केली. त्यांनी एकूण ३२ कादंबऱ्या लिहल्या. सात कादंबऱ्यावर चित्रपट निघाले, त्यांनी २२ कथासंग्रह लिहले. लोकनाट्य व नाटिका १६ लिहल्या शाहिरी, प्रवासवर्णन, निसर्गवर्णन परकविता लिहल्या.

अण्णांनी या साहित्याबरोबर संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ उभी केली. मुंबईमध्ये गिरणी कामगारांच्या समस्यावर काम केले, मोर्चे काढलने व त्यावर पोवाडा लिहला "माझी मैना गाववर राहिली, माझ्या जिवाची होतीया काहिला" एकंदरीत आण्णांनी मराठी साहित्याला एक मोठी देणगी या सर्व साहित्यातून दिली व आपली साहित्यातील ओळख अजरामर केली.

*** संशोधन विधान :**

लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे यांचे जीवन व कार्याची व साहित्य प्रासंगिकता.

*** संशोधन पध्दती :**

समाजशास्त्रीय संशोधनात नित्य नवा दृष्टिकोन महत्त्वाचा असतो. सामाजिक संशोधनात समस्यांच्या अनेक पैलुंचे शास्त्रीय पध्दतीने अध्ययन करणे गरजेचे असते. म्हणून प्रस्तुत संशोधनात माहिती संकलनासाठी दुय्यम स्त्रोत, ग्रंथ, समग्र वाङ्मय, कादंबऱ्या याचा आवलंब करण्यात आला आहे.

*** संशोधनाची उद्दिष्टे :**

१) लोकशाहीर आण्णाभाऊ यांच्या जीवनाचा अभ्यास करणे.
२) लोकशाहीर आण्णाभाऊंच्या सामाजिक कार्याचा आढावा घेणे.
३) लोकशाहीर आण्णाभाऊंच्या संपूर्ण साहित्याची प्रासंगिकता अभ्यासणे.

*** संशोधनाची गृहितके :**

१) लोकशाहीर आण्णाभाऊ यांच्या जीवन सर्व सामान्य जनतेपर्यंत पोहचवणे.
२) लोकशाहीर आण्णाभाऊंच्या कार्याची दखल तरूण वर्ग व समाजापर्यंत पोहचवणे.

मुंबईला कुटुंब गेल्यामुळे त्या कुटुंबाला खायला अन्न मिळत होते. त्याच काळात आण्णाभाऊ कापडाच्या एका फिरत्या विक्रेत्यासाठी डोक्यावर जून्या नव्या कपड्यांची पेटी घेऊन त्या कपड्यांची जाहिरात व विक्री करत असत. त्याचबरोबर ते राजकीय, सामाजिकदृष्ट्या महत्वाच्या विषयांवरील चर्चा ऐकत असत.

याच काळात आण्णाभाऊंवर कार्लमार्क्स यांच्या विचाराचा प्रभाव पडला ते म्हणतात भुकेटेन्टीनेच माणसे कार्ल मार्क्स यांच्या विचारांची प्रभावित होतात. याच काळात त्यांनी पत्रक वाटते, घोषणा लिहले, संप, मोर्चे फलक लावणे, हे सर्व आण्णांना आवडत होते, हे काम करत असतानाच ते लोकप्रिय झाले. वाटेगावचे तुकाराम भाऊसाठे हे कायमचे आण्णाभाऊ साठे झाले.

*** आण्णा व भारत छोडो चळवळ :**

त्या काळात भारताला स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी झपाटले होते. महात्मागांधी यांनी ब्रिटीशांना चलेजाव असा आदेश दिला होता. त्यामुळे जीटीभ लोक नागरीकांना अटक करणे, अत्याचार करणे. याबाबत सातारा जिल्ह्यात ही कामगिरी आघाडीवर होती. आण्णाही भाग होते. त्यांनाही अटक वॉरंगट काढण्यात आले होते ते डोंगरदऱ्या खोऱ्यात म्हणून राहिले. शेवटी ते मुंबईला आले व त्यांना राजकीय विचारसरणीचा जागा मिळाला होता. त्यामुळेने कम्युनिष्ठ पक्षाचे पूर्णवेळ प्रचारक बनले. त्यांनी पक्षाच्या प्रचारासाठी जिद्द व चिकटीने काम केले.

अमरशेख, आण्णाभाऊ, द.बा. गव्हाळकर यांनी १९४४ साली लाल भावटा करून पथक स्थापन करण्यात आले. याच काळात आण्णांनी लेखन, कविता, पोवाडे गीते, लिहण्यास सुरूवात केली. त्यांचा स्तालिनग्राडचा पोवाडा कामगार वर्गात अत्यंत लोकप्रिय झाला.

*** आण्णांनी शाहीरीतून समाज जीवनाचे चित्रण मांडले :**

आण्णांनी शाहीरीच्या माध्यमातून समाजातील उच्चनिचतेच्या दरीचे चित्रण मांडले. पक्षाचे काम करत असल्यामुळे नवनवीन लोकांशी त्यांच्या ओळखी होत होत्या. आण्णाभाऊंचे एक नाव घेत होते. ऐकीकडे स्वातंत्र्य चळवळ होती तर दुसरीकडे उच्चवर्ग सर्वसामान्य जनतेचे, अस्पृश्यांचे शोषण करत होतो. आण्णांनी पोवाड्यातून समाजामध्ये जनजागृती केली समाजाला शहाण केले, बीटीभोवा या देशातून पडवण्यासाठी अनेक पोवाडे लिहले.

आण्णाभाऊ यांनी महिला समस्यांचे चित्रण, प्रेमाचे चित्रण, ग्रामीण जीवनाचे चित्रण याविषयावर कादंबऱ्या लिहल्या.

आण्णाभाऊ यांच्या वास्तवादी साहित्य अभ्यासत असताना ज्यावेळी समाजात फिरले वावरले. त्यावेळी महिला वर्गावर होणारा अन्याय, अत्याचार त्यांना मान्य नव्हता. चित्रा, वैजंता, चंदन, चिखलातील कमळ, फुलपाखरू, आवडी, या कादंबऱ्यातून स्त्री जीवनाचे वास्तववादी दर्शन त्यांनी मांडले आहे.

१) चित्रा :

व्यक्तीरेखा चित्रा हिच्यावरून देण्यात आले ही सत्यघटनेवर अभारीत आहे. मुंबईसारख्या शहरात औद्योगिकीकरणाचा दोष व लोकांच्या लैंगीक नितीमत्तेवर होणारा परिणाम दाखला आहे. शरीर

रत्ना या कादंबरीतः

देशाचे रक्षण करणाऱ्या सैनिकांच्या ग्रामीण भागात राहणाऱ्या पत्नीचे जीवन कसे असुरक्षित असते हे रत्ना या कादंबरीत आण्णाभाऊंनी दाखून दिले आहे.

एकंदरीत आण्णाभाऊंनी ग्रामीण जीवनावरील कादंबऱ्या, लघुकथा, विनोदी कथा, दु:ख कथा, आत्मचरित्र कथा, प्रेमकथा, लोकनाट्य, नाटके, निसर्ग कविता, मुंबईवरील कविता पोवाडे, कादंबऱ्यावरील चित्रपट या साहित्यातून आणांनी संपूर्ण समाज जागृत केला.

निष्कर्ष :

लोकशाहीर आण्णाभाऊंनी आपल्या साहित्यातून वास्तववादी चित्रण केलेले आहे. आण्णाभाऊ यांच्या लेखनाची मराठी टिकाकारांनी दखल घेतलेली नाही. त्यांनी लेखक म्हणून असलेल्या स्वत:चा आत्मविश्वास ढळू दिला नाही. आण्णांना मराठी साहित्यातील पहिले प्रमुख लक्षणीय समर्थ दलित लेखक मानले जाते. आण्णांच्या साहित्याला भारतातच नव्हेतर जगातील अनेक देशामध्ये कौतुक झाले. आण्णांनी स्त्रियांच्या बाबतीत केलेले चित्रण उदात्त आहे. साहित्यातील स्त्रीय जवळ जवळ सर्वच आपले थीळ जपण्यासाठी संघर्ष करताना दिसतात. आण्णांच्या साहित्यातील तीन प्रमुख मूल्ये जपण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. १) देशाचे स्वातंत्र्य २) महिलांचे थिळ आण्णांच्या कार्याचा आढावा घेतल्यानंतर त्यांचे जीवन कार्य हे संपूर्ण समाज व्यवस्थेसाठी प्रेरणादायी आहे.

संदर्भ साहित्य : आण्णाभाऊ साठे-चरित्र आणि कार्य- नालंदा प्रकाशन, विजयकुमार जोखे.

१) डॉ. बजरंग कोरडे, भारतीय साहित्याचे निर्माते आण्णाभाऊ-२००१.

२) लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे, समग्र वाङ्मय, २८ नोव्हेंबर २००१.

३) आण्णाभाऊ साठे साहित्य व समीक्षा, डॉ. वंदना वडगुजर, प्रशांत पब्लिकेशन -२०१५.

४) ॲड. महेंद्र शिंदे, समाज सुधारक आपण भाऊ साठे, स्नेहवर्धन प्रकाशन-२०१२.

५) उत्तम बंडु तुपे, संपत जाधव, प्रितम पब्लिकेशन खंड-१, २.

Special Issue August 2019

विद्यावार्ता ®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
आणि
भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्थेच

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

यांच्या संयुक्त विद्यमाने राज्यशास्त्र विषया अंतर्गत
राष्ट्रीय चर्चासत्र

मानवी अधिकार :
सद्यस्थिती आणि आव्हाने

संपादक
डॉ. तात्या बाळकिसन पुरी

13) केज मतदार संधातील महिला नेतृत्व : आमदार प्रा. सौ. संगिताताई ठोंबरे
रेखा दौलतराव आलझेंडे, औरंगाबाद, डॉ. दिनकर तांदळे, अंबाजोगाई ||56

14) मानव अधिकारांच्या संरक्षणासाठी यूनोचे योगदान
प्रा.भाऊ दगडोबा आवटे, जालना ||59

15) भारतीय शेती प्रश्न व मानवी हक्क
प्रा.बागल जे. एस., बीड ||61

16) भारतीय संविधानातील मानवी हक्क व उपाय
बनसोडे गणेश बालासाहेब, डॉ. एन.बी. आघाव ||63

17) आदिवासी आणि मानवी अधिकार
प्रा.विजयसिंग भाबरदोडे, अंबाजोगाई ||65

18) मानवी हक्क आणि देश-विदेशातील स्वयंसेवी संस्था
प्रा. डॉ. भालेराव जे. के., प्रा. गव्हाणे राम, बीड ||69

19) महिला आणि मानवी अधिकार
प्रा.डॉ. प्रविण मुरलीधरराव भोसले, अंबाजोगाई ||72

20) मानवी हक्क आणि स्त्री
प्रा.सचिन राजाभाऊ डहाळे, परळी-वै., प्राचार्य डॉ. व्ही. जी. गुंडरे, अंबाजोगाई ||74

21) दहशतवाद आणि मानवी अधिकार
प्रा. रासवे दिनकर सुदामराव, उस्मानाबाद ||75

22) महिला आणि मानवी अधिकार
डॉ. मिना एम. वडगुळे, डॉ. बी. जी. देशमुख, कन्नड ||77

23) महिला आणि मानवी अधिकार
प्रा.डॉ. भाऊराव धोंडिबा मुंडे, बीड ||80

24) बालकामगार, युवा, वृध्द आणि मानवी अधिकार
प्रा.डॉ. शिवाजी गोविंदराव दिवाण, बीड ||82

25) मानवी हक्क आणि महिला
प्रा.डॉ. गित्ते आशा नरसिंगराव, मुखेड ||85

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

यावरून हे स्पष्ट होते की, आदिवासींमध्ये शैक्षणिक, क, राजकीय व दैनंदिन जीवन जगत असतांना सामाजिक सुधारणा राष्ट्र बांधणीस आवश्यक ती मदत व्हावी व इतर प्रगत कडून कळत न कळत होणाऱ्या आक्रमणांपासून त्यांना संरक्षण , या साठी स्वतंत्र भारताचे शासन कटिबद्ध आहे आणि सतत राहील.

सूची :-

- Acharya, N. K. (२००७). Commentary on Right to Information Act, २००५ (५th ed.). rabad: Asia Law house.
- Amrutkar, P. S. (२०११). Political olization of Tribal Leader. Delhi: ABS.
- Enthoven, R. V. (१९२०, १९७५). The Tribal astes of Bombay. New Delhi: Cosmo.
- Gare, G. (१९८८). Tribes in Urban Setting. : Sarswat.
- बोबडे, आ. (२०१६). मानवी हक्क .पुणे : ज्ञानदीप मी .
- गारे, गो. (२०१२). महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती. काँटीनेंटल.
- टेटे, वं. (२०१६). आदिवासी दर्शा और साहित्य. दिल्ली ल्प .
- नायडू, व्य. (२०१८, मे १५). सामाजिक व सांस्कृतिक साठी कुटुंब व्यवस्था आवश्यक. लोकसत्ता , p. संपादकीय .
- भोळे, भा. (१९९७). मुलभूत हक्काचा मूलाधार ीचा हक्क. इचलकरंजी : प्रबोधन .
- राजे, ल. (२००५, डिसेंबर). माहितीचा हक्क : शाहीचे पुढचे पाऊल. लोकराज्य , .
- शिरपूरकर, म. (२००९). परिवर्ताचा वाटसरू.

bsite

- https://www.inflibnet.in
- https://www.maharashtra.gov.in
- https://www.tribal.gov.in
- https://www.indiatoday.in/elections/lok-ha-२०१९/maharashtra/buldhana
- https://zpbuldhana.maharashtra.gov.in/ ne/GazetteSearch.pdf
- https://wikipidia.org/wiki/list of edule Tribes in India
- https://www.peopleTribes of
- India.blogsopt.in/२०११/१२

❑❑❑

18

मानवी हक्क आणि देश-विदेशातील स्वयंसेवी संस्था

प्रा. डॉ. भालेराव जे.के.
लोकप्रशासन विभागप्रमुख,
स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड

प्रा. गव्हाणे राम
तत्वज्ञान विभागप्रमुख,
स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड

****

जागतिक स्तरापासून ते गावस्तरापर्यंत (ग्लोबल टू लोकल) आज स्वयंसेवी संस्था राष्ट्रउभारणी व नवसमाज निर्मितीचे कार्य करीत आहेत. तसेच समाजात असलेल्या पण समाजाबाहेर राहणाऱ्या भटक्या-विमुक्त, दलित, भूमिहीन, मजूर, कचरावेचक, कैदी, बालमजूर, विधवा, घटस्फोटित, वेश्या, भिकारी, अंध-अपंग, अनाथ, वृध्द, एड्सबाधित व बेवारस मुलांच्या मानवी हक्काचे संरक्षण करून त्यांना शिक्षण -प्रशिक्षण-रोजगार आणि पुनर्वसन करून लाखो वंचितांचे जीवन देश-विदेशातील स्वयंसेवी संस्था प्रकाशमान करून त्यांना सामाजिक न्याय मिळवून देत आहेत.

प्रस्तावना :

भारतात गेल्या दोन दशकात ज्ञान-विज्ञान, तंत्रज्ञान क्रांतीने सर्व क्षेत्रात अचंबित करणारा बदल घडवून देशात डिजीटल क्रांती घडवून आली आहे. त्यातून सामाजिक व आर्थिक प्रगतीचे विविध टप्पे पादाक्रांत केले आहेत. परंतु आजही समाजातील मागास, आदिवासी, दुर्बल, शोषित व वंचित घटकाचे मानवी हक्क दडपण्यात येत आहे. याशिवाय महिलावर होणारे अत्याचार, अन्याय व शोषण पूर्वीपेक्षा अधिक पटीने वाढले आहे. भारतीय स्वातंत्र्याच्या ६० वर्षात देखील स्त्री स्वतंत्र होऊ शकली नाही, हे वास्तव आम्हास नाकारता येणार नाही. महिलांवर सामुहिक बलात्कार, हुंडाबळी, ॲसीड हल्ले, छेडछाड, गर्भपात, लैंगिक शोषण, शारीरिक व मानसिक छळ इत्यादी घटनातून त्यांच्या मानवी हक्काची पायमल्ली होत आहे. शासन-प्रशासन यंत्रणेकडून यावर प्रतिबंध घालणे आवश्यक असताना देखील तसे होताना दिसून येत नाही. अशा परिस्थितीत काही स्वयंसेवी संस्था

मानवी हक्काच्या रक्षणार्थ कार्य करीत आहेत. त्याबाबतचे विवेचन

मानवी हक्क : (Human Rights)

सृष्टीवरील प्रत्येक व्यक्तीला सर्व ठिकाणी आणि कोणत्याही परिस्थितीत प्राप्त असतात. प्रत्येक व्यक्तीला ते जन्मापासूनच प्राप्त होतात. समाजातील कोणताही विशिष्ट वर्ग, समुदाय व राष्ट्र एवढ्यापुरतेच सिमीत न राहता जे समाजात स्त्री-पुरूष, उच्च-निच, श्रीमंत-गरीब स्पृश्य-अस्पृश्य, साक्षर-निरक्षर, बालक-वृध्द आणि ज्ञानी-अज्ञानी असा कोणताही भेद करीत नाहीत. त्याची उत्पत्ती व्यक्तीच्या जन्मापासून जन्मतःच निसर्गतः अधिकाराच्या स्वरूपात होते. त्यांनाच आधुनिक काळात मानवी हक्क / अधिकार (Human Rights) असे म्हणतात.

प्रत्येक मानवाच्या अन्न, वस्त्र व निवारा या मुलभूत गरजा आहेत. त्याप्रमाणे व्यक्तीला आपले जीवन जगण्यासाठी मुलभूत गरजांची आवश्यकता असते त्याप्रमाणेच या मुलभूत गरजा भागविण्यासाठी हक्कांची गरज असते. मानवी हक्काशिवाय कोणतेही व्यक्ती आपला स्वविकास करू शकत नाही. म्हणजेच हक्काशिवाय मानवी जीवन अस्तित्वहीन बनेल. याकरीता मानवी हक्कांना जगातील प्रत्येक राष्ट्राने संविधानिक व कायदेशीर संरक्षण प्राप्त करून दिले आहे. या सृष्टीवरील जन्म घेणरे सर्व मानव समान आहेत. त्यामुळे त्यास निसर्गतः मिळालेले अधिकार ही समान असतील, परंतु असे अधिकार त्याला शासनाचे धोरण, निर्णय, आदेश, नियम व कायद्याने प्रदान केले जात नाहीत वा एखाद्या कायद्याच्या पुस्तकात आहेत म्हणून दिले जात नाहीत तर माणूस म्हणून या पृथ्वीवर जन्म घेताच त्यास ते प्राप्त होतात.

मानवी हक्काचे महत्व : (Importance of Human Rights)

जागतिकीकरणाच्या युगात उदारीकरण व खाजगीकरणाच्या नितीने संपूर्ण विश्वाला आपल्या अंकित केले आहे. त्यातच शासनाची दडपशाही, प्रशासनाची लालफीतशाही, कार्पोरेट क्षेत्राची दबावशाही आणि पोलीस यंत्रणेची दबंगशाही यामुळे आम आदमीच्या मानवी हक्काची पायमल्ली होत आहे. राष्ट्र-राष्ट्रातील सतत होणाऱ्या दहशतवादी कारवाया, अतिरेकी हल्ले, अंधाधुंद गोळीबार, बॉम्बस्फोट, नक्षलवादी कारवाया, आत्मघातकी हल्ले इत्यादी विनाशकारी व अत्याचारी घटनांनी सामान्य माणसांच्या हक्काचे हनन होत असून सारा विश्व समुदाय (Global Society) आज चिंतीत आहे. याशिवाय निर्वासित व विस्थापित, आदिवासी, दलित, अल्पसंख्यांक, हुंडाबळी, अनाथालयातील मुलीचे लैंगिक शोषण, ऑनर किलींग, समाजातून वाळीत टाकणाऱ्या घटना, मंदिर प्रवेशास बंदी इत्यादी बाबींमुळे व्यक्तीचे मानवी हक्क पायदळी उडविले जात आहेत.

व्यक्ति विकासाशिवाय ... आणि आपल्या व्यक्तीमत्वाचा विकास करण्यासाठी मानवी ह... आवश्यकता असते. अनियंत्रीत राजसत्तेला लगाम लावणे, निष्पाप नागरिकावर होणारे अन्याय- अत्याचार थांबविणे, व्यक्तिगत विकासासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करणे आणि गुलामगिरी नष्ट करून शोषणमुक्त समाज निर्माण करण्याकरीता भारतात २०० पेक्षा अधिक स्वंयसेवी संस्था मानवाधिकाराच्या क्षेत्रात कार्य करीत आहेत.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्वंयसेवी संस्थाचे मानवी हक्क रक्षणार्थ कार्य :

जगातील विविध राष्ट्रात मानवी हक्कांचे संवर्धन, संरक्षण आणि अंमलबजावणीत स्वंयसेवी संस्था / बिगर शासकीय संघटना महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. जागतिक स्तरावर युनोच्या आर्थिक आणि सामाजिक परिषदेच्या कलम-७१ मध्ये बिगर शासकीय संस्था (एनजीओ) बाबतची तरतूद करण्यात आली. त्यामुळे जगभरातील देशात या संस्थांचा प्रसार व विस्तार होण्यास मदत झाली. तसेच त्यांनी केलेल्या समाजोपयोगी कार्यामुळे स्वंयसेवी संस्थांना समाजमान्यता आणि राजमान्यता मिळाली. इ.स.१९८८ मध्ये विलीयम कोरे यांनी "मानवी हक्काचा जागतिक जाहीरनामा आणि स्वंयसेवी संस्था" हे पुस्तक लिहून त्यात स्वंयसेवी संस्था वैश्विक स्तरावर मानवी हक्काच्या रक्षणार्थ करीत असलेल्या कार्याची यशोगाथा मांडली.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पहिले महायुध्द (१९१४-१८) आणि दुसऱ्या महायुध्दात (१९३९-४५) मानवी व भौतिक संपत्तीची अपरिमीत हानी झाली. या दोन्ही युध्दात लाखो लोक मृत्यूमुखी पडले, हजारो अपंग, अनाथ व बेघर झाले. तर अनेक निरपराध लोकांचा छळ करून त्यांचे मानवी हक्क पायदळी तुडविण्यात आले होते. अशा वेळी युध्दातील जखमी लोकांची सेवा व त्यांना त्यांचे मानवी हक्क मिळवून देण्यात रोटरी इंटरनॅशनल (१९०५) आणि लायन्स इंटरनॅशनल (१९१६) या बिगर सरकारी संघटनेने केलेले कार्य बहुमोल ठरले. विशेषतः मानवी हक्काच्या संवर्धन व संरक्षात ॲमेनेस्टी इंटरनॅशनल (१९६१) ही संस्था जगप्रसिध्द आहे. तुरूंगातील कैदी, पोलीस कोठडीतील गुन्हेगार व राजकीय बंदी यांच्याशी अतिशय क्रुरतेने व अमानवीय पध्दतीने व्यवहार केला जातो. त्यांची या यातनातून सुटका करून त्यांना त्यांचे मानवी हक्क मिळवून देण्याचे कार्य ही संघटना जगातील १६० देशात करीत आहे. या कार्याबद्दल मानवी हक्काबाबतचे कौतुकास्पद कार्य करणारी जगातील सर्वश्रेष्ठ संस्था म्हणून १९६६ मध्ये शांततेचे नोबेल पारितोषिक देऊन गौरविण्यात आले आहे.

शिवाय एशिया वॉच (१९८५) ही संस्था देखील बालक व महिलांचे हक्क, तुरूंगातील कैदी, निर्वासित व अल्पसंख्यांकांच्या मानवी हक्कांकरीता आज तब्बल ७० देशात कार्य करीत आहे.

भारतातील स्वंयसेवी संस्थांचे कार्ये :

जगात सर्वाधिक स्वंयसेवी संस्था (३३ लाख) असणारा भारत देश असून या संस्थांनी परोपकारी व धर्मार्थ कार्याद्वारे समाजकल्याण प्रशंसनीय स्वरूपाची कार्य केले आहे. भारतामध्ये मोगल शासकाच्या काळापासून ते ब्रिटीशांच्या काळापर्यंत भारतीयांवर प्रचंड तोनात अन्याय, अत्याचार, अनाचार, मानसिक व शारीरिक छळ करून मानवी हक्काची पायमल्ली होत आलेली आहे. खरे पाहता स्वातंत्र भारतामध्ये मानवी हक्काची जाणिव झाली ती म्हणजे १९७५ मध्ये इंदिरा गांधी सरकारने देशात लादलेल्या आणिबाणीच्या संदर्भात. या काळात नागरिकांच्या व्यक्तिगत स्वातंत्र्य, मुलभूत हक्क व घटनात्मक उपाययोजनेचे अधिकार स्थगित करण्यात आले होते. देशातील हजारो समाजसेवी / स्वंयसेवी / सेवाभावी संस्थांना बेकायदेशीर ठरविण्यात आले. वृत्तपत्र इतर प्रसारमाध्यमावर बंदी घालण्यात आले. दीड लाखापेक्षा अधिक समाजसेवकांना अटक करण्यात आली. हजारो निरपराध नागरिकांचा छळ करून त्यांना अमानुषपणे वागविण्यात आले. अशाप्रकारे सत्तेच्या बळावर विरोधकांची मुस्कटदाबी करून दडपशाहीच्या मार्गाने शासनाने लोकांचे मानवी हक्क पायदळी तुडविले होते.

सरकारच्या जुलूमशाहीच्या विरोधात 'संपूर्णक्रांती' चे प्रणेते जयप्रकाश नारायण यांनी 'पिपल्स युनियन्स फॉर सिव्हील लिबर्टीज अँड डेमोक्रॅटीक टाईल्स (१९७६) या स्वंयसेवी संस्थेची स्थापना केली. याचप्रकारे देशातील इतर अनेक राज्यात मानवी हक्काच्या संरक्षणार्थ अनेक स्वंयसेवी संस्थांच्या अभ्युदय झाला. यात प्रामुख्याने कमिटी फार द प्रोटेक्शन ऑफ डेमोक्रॅटीक राईट मुंबई, लोक अधिकार संघटना गुजरात, कमिटी फॉर डेमोक्रॅटीक राईट दिल्ली, आणि आंध्रप्रदेश सिव्हील लिबर्टीज कमिटी इत्यादी संस्थांनी सामान्य जनतेत जागरूकता, मानवी हक्काबाबतचे मापदंड निश्चित करणे आणि मानवी हक्क संरक्षणार्थ सरकारला कायदे करण्यास भाग पाडले. एशियन ह्युमन राईट वॉच या संस्थेने जम्मू काश्मीर व पंजाबमधील मानवी हक्क उल्लंघनाच्या वारंवार घडणाऱ्या घटनाकडे सरकारचे वेळोवेळी लक्ष वेधले आहे.

निष्कर्ष :

विश्वातील कोणत्याही राष्ट्रातील सरकारला नागरिकांचे मानवी हक्क पायदळी तुडविता येत नाहीत. तसेच मानवी हक्कापासून कोणत्याही नागरिकाला वंचित ठेवता येणार नाही असे वैश्विक घोषणापत्र (१० डिसेंबर १९४८) जगप्रसिध्द करून आणि भारतात मानवी हक्क संरक्षणाचा कायदा होऊन २५ वर्षे झालेले असून देखील पावलो-पावली समाजातील वंचित, शोषित, पिडीत व दुर्बल घटकांच्या मानव अधिकाराची पायमल्ली होत असताना दिसून येते. मानवी हक्काबाबत समाजात जागरूकता निर्माण करणे, मानवी हक्काच्या उल्लंघपाविरूध्द लढा उभारणे, पिडीत व्यक्तींना साह्य करणे आणि मानवी हक्काचे संवर्धन व संरक्षण करण्याचे कार्य देश-विदेशातील स्वंयसेवी संस्था करीत आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. पंडीत, विवेक (२००९), माणूस म्हणून जगण्यासाठी, मंयक कम्युनिकेशन, मुंबई.

२. कुलकर्णी, मेघा (२०११), पन्नाशी सामाजिक महाराष्ट्राची, अक्षर प्रकाशन, मुंबई.

३. शिरूरकर, देवेंद्र (२०१०), मानवी हक्क म्हणजे काय? मुक्तरंग प्रकाशन, लातूर.

४. पाटील व्ही.बी. (२०१०), मानवी हक्क, के. सागर प्रकाशन, पुणे.

५. दिक्षीत, प्रविण (२००८), मानवी हक्काचे संरक्षण व संवर्धन, यशदा, पुणे.

६. कुलकर्णी, पी.के. (२०१३), मानवी हक्क सामाजिक न्याय, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

❑❑❑

2019-20 (15) (10)
Bhalerao J.K.
B-CB-P

Vol. 5 | Special Issue -1 | October 2019 Impact Factor: 4.197 ISSN: 2454-5503

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

Special Issue on the Occasion of

UGC Sponsored Interdisciplinary National Conference on

Gandhian Thought:
Past, Present and Future

1 October, 2019

Organized by

Shri. Yogeshwari Education Society's

Swami Ramanand Teerth Mahavidylaya

Ambajogai, Dist. Beed - 431517

Chief Organizer
Mr. Ramesh Sonwalkar
I/C Principal, S.R.T.M. Ambajogai

Chief Editor
Dr. Shailaja Barure
Director, Gandhian Studies Center

Associate Editor
Mr. Dhanaji Arya
Director, IQAC

Full Journal Title: Chronicle of Humanities & Cultural Studies (CHCS)
Print ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)
Frequency: Bimonthly / Language: Multi language /
Journal Country/Territory: India
Publisher: Centre for Humanities & cultural Studies, A-102, Sanghavi Regency, Sahyadrinagar, Kalyan (W) (MS). Email: [illegible]

Special Issue Editorial Board:

Chief Organizer : Mr. Ramesh Sonwalkar, *I/C Principal, S.R.T.M. Ambajogai*
Chief Editor : Dr. Shaailaja Barure, *Director, S.R.T.M. Ambajogai*
Associate Editor: Mr. Dhanaji Arya, *Director, IQAC, S.R.T.M. Ambajogai*

Regular Editorial Board:

Chief Editor :
Dr Kalyan Gangarde, Director, Centre for Humanities and Cultural Studies, Kalyan (W)

Executive Editor
Dr Grishma Khobragade, Asst. Prof., Birla College, Kalyan (W)

Co- editors
Dr. Vishnu Patil, Asst. Professor, Dept of English, Deogiri College, Aurangabad.
Dr. Sadhana Agrawal, Asst. Professor, Maharani Laxmibai Govt. College of Excellence, Gwalior (M.P.) India
Bharat Gugane, Asst. Professor, Bhosala Military College, Nashik, Maharashtra
Dr Dashrath Kamble, Asst. Professor, S.B.College, Shahapur, Dist. Thane, Maharashtra
Dr Sachin Bhumbe, Asst. Professor, P. N. Doshi College, Ghatkopar, Mumbai

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Aju Mukhopadhyay,
Dr R.T. Bedre,
Dr (Mrs.) Smita R. Nagori,
Dr Arvind Nawale
Dr Rajiv Kumar,
Dr Kailash Nimbalkar,
Tsai-ching Yeh
Dr B. N. Gaikwad,
Dr Simon Philip,
Dr Binu Anitha Josheph
Dr Ramkishan Bhise

Subscription Rates

Annual Membership (Individual)	1,800
Bi-annual Membership	3,500
Institutional Annual Membership	2,200
Institutional Bi-annual Membership	4,200

Email: [illegible] Mob. – 91 9730721393

DISCLAIMER: Academic facts, views and opinions published by authors in the Journal express solely the opinions of the respective authors. Authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references. The editorial board or Editor in chief cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights.

57.

महात्मा गांधीजीच्या 'ग्रामस्वराज्य' संकल्पनेची प्रासंगिकता

डॉ. जे. के. भालेराव
(लोकप्रशासन विभागप्रमुख)
स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड

सारांश :

भारताची अर्थव्यवस्था ही कृषीवर आधारीत आहे. परंतु सततचा दुष्काळ, आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाचा अभाव आणि लहरी निसर्ग यामुळे कृषीक्षेत्रावर विपरीत परिणाम झाला आहे. शहराचा विकास होत असतांना खेडी मात्र 'भकास' होत आहेत. राष्ट्रविकासाचा मुख्य आधारस्तंभ ग्रामविकास आहे. ग्रामीण भागातील लोकांचा सामाजिक-आर्थिक विकास घडवून येण्यासाठी, खेडी आर्थिकदृष्ट्या स्वंयपूर्ण बनण्याकरीता आणि राष्ट्राच्या विकास प्रक्रियेत 'ग्रामीण माणूस' सहभागी झाला पाहिजे या हेतूने महात्मा गांधीजींनी 'ग्रामस्वराज्य' संकल्पना मांडली होती.

प्रास्ताविक :

भारत हा प्रामुख्याने खेड्याचा देश आहे. भारतात सध्या ५,८०,७७९ खेडी आहेत. देशाच्या एकूण लोकसंख्यापैकी ६५ ते ७० टक्के लोक शेती व शेतीवर आधारित व्यवसायावर अवलंबून आहेत. म्हणजेच ग्रामीण भागातील प्रमुख व्यवसाय हा शेती असून त्यांच्या उपजिविकेचे साधन ही शेती हेच आहे. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने खेड्याचा सर्वांगिण विकास झाल्याशिवाय देशाचा विकास होणार आहे. **'गाव समृध्द तर राष्ट्र समृध्द'** या तत्वानुसार महात्मा गांधीजींनी खेडे कशी स्वंयपूर्ण व स्वावलंबी होतील याकरीता त्यांनी 'ग्रामस्वराज्य' ही कल्पना विशद केली.

ग्रामस्वराज्य या संकल्पनेत प्रामुख्याने खेड्यात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होणे, उत्पादन क्षमता वाढविणे, व्यक्तीच्या मुलभूत गरजा अन्न, वस्त्र, निवारा यांची पूर्ती आणि मानवी जीवन मूल्यांची जोपासना करणे अपेक्षित आहे. ग्रामीण भारताला विकास प्रक्रियेमध्ये सहभागी केल्याशिवाय राष्ट्राच्या विकासाची पायाभरणी होणार नाही हे ओळखून गांधीजींनी देशातील युवकांना 'खेड्याकडे चला' हा संदेश दिला.

भारतातील खेड्यांचे वास्तव :

इ.स. १९१५ मध्ये गांधीजी दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात परत आले. तेव्हा त्यांनी भारतीय संस्कृतीय, भाषा, लोकजीवन, प्रश्न व समस्या जाणून घेण्याकरीता देशभर भ्रमण केले. विविध राज्यातील खेड्यांना अनेक समस्यांनी विळखा घातलेला आहे. रस्त्यांची दुर्दशा, सार्वजनिक दिवाबत्तीचा अभाव, अपुरा व अनियमित पाणीपुरवठा, शुध्दपेयजलचा अभाव, शौच्छालयाची अपुरी संख्या आणि शाळाच्या मोडक्या

अस्तित्वात असणाऱ्या ग्रामपंचायतीचे अधिकार हिरावून घेण्यात आले होते. त्यामुळे खेड्यातील लोकांचे जीवन परावलंबी बनले.

खेड्याच्या स्थितीत सुधारणा करणे त्यांना आवश्यक वाटू लागले. कारण भारत हा देश ग्रामराज्याचा देश आहे. खेडी संपन्न झाली तर राष्ट्र संपन्न होईल. त्यामुळे गांधीजींनी रचनात्मक कार्यक्रम या पुस्तकात 'ग्रामस्वराज्य' याबाबतचे विवेचन केले आहे. खेड्याच्या संपन्नतेसाठी कार्यक्रम जाहीर केला. त्याद्वारे खेड्यातील सामाजिक-आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक समस्या सोडविल्या जावून गावा-गावात विकासाचे नवे पर्व सुरू होईल. आपल्या तेरा कलमी कार्यक्रमात त्यांनी १) जातीय ऐक्य २) अस्पृश्यता निवारण ३) दारूबंदी ४) खादी ५) ग्रामोद्योग ६) साफसफाई ७) नई तालीम ८) प्रौढ शिक्षण ९) ग्रामसेवा १०) स्वच्छता व आरोग्य शिक्षण ११) प्रांतीक भाषा १२) राष्ट्रभाषा १३) आर्थिक समता इत्यादी घटकाद्वारे त्यांना खेड्यात समतावादी नवसमाज निर्माण करावयाचा होता. अशा ग्रामराज्यात पोलीस, लष्कर व न्यायालये असणार नाहीत. त्याचबरोबर गरीब जनतेवर अन्याय-अत्याचार, शोषण व दडपशाही केली जाणार नाही. शेतीपूरक व्यवसाय आणि खादीउद्योगासारख्या मार्गाने ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची फेररचना आणि शेतकरी व कष्टकऱ्याचे संघटन या मार्गाने ग्रामीण जीवनात अमुलाग्र बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न गांधीजींनी केलेला दिसून येतो.

आदर्श खेड्याची वैशिष्ट्ये :

१ प्रत्येक खेडे अन्न व वस्त्रा बाबत स्वंयपूर्ण असावे.
२ प्रत्येक खेडे आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनावे.
३ प्रत्येक गावात रस्ते, सांडपाण्याची व्यवस्था, स्वच्छता व शुध्द पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था असावी.
४ प्रत्येक गावात शाळा, धर्मशाळा, नाट्यगृह, दवाखाना व समाजमंदिर असावे.
५ खेड्या-खेड्यात कृषीपूरक व्यवसाय व कुटीरोद्योग उभारले जावेत.
६ प्रत्येक खेड्यात गुरांसाठी गोठे व लहान मुलांना खेळण्यासाठी मैदान असावे.
७ प्रत्येक गावात मुलभूत शिक्षण सक्तीचे असावे.
८ खेड्यातील सर्व व्यवहार सहकारी तत्वावर चालवावेत.
९ प्रत्येक खेड्यातील जातीव्यवस्था नष्ट होऊन समताधिष्ठीत समाज निर्माण व्हावा.
१० प्रत्येक ग्रामपंचायतीला कायदे व नियम तयार करण्याचा आणि त्याचा अंमलबजावणी करण्याचा नियम असावा.
११ प्रत्येक ग्रामपंचायतीला न्यायालयीन अधिकार प्रधान करण्यात यावेत.

निष्कर्ष :- गांधीजीची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना प्रामुख्याने आर्थिकदृष्ट्या स्वंयपूर्ण खेड्यावर आधारीत होते. ग्रामीण भागत राहणाऱ्या व्यक्तीच्या मुलभूत गरजा ह्या

Dr. J. K. Bhalerao
B-CB-P

2019-20

VIDYAWARTA®

Indian council of social science research

Impress
Impactful Policy Research in Social Science

Government of India
Ministry of Human Resource Development

Sponsored

One Day Interdisciplinary National Level Seminar on

SELF HELP GROUPS AND SOCIO-ECONOMIC EMPOWERMENT OF WOMEN

Friday, 27th September, 2019

Organized By

Department of Economics
Shri Balaji Sansthan, Deulgaon Raja's
SHRI VYANKATESH ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE
Deulgaon Raja, Dist.Buldhana- 443 204.
NAAC Re-accredited at 'B' Level

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Special Issue-02, September 2019

Impress

Impactful Policy Research in Social Science

Indian council of social science research

Government of India Ministry of Human Resource Development

One Day Interdisciplinary National Level Seminar

on

SELF HELP GROUPS AND SOCIO-ECONOMIC EMPOWERMENT OF WOMEN

Friday, 27th September, 2019

Organized By

Department of Economics

Shri Balaji Sansthan, Deulgaon Raja's

SHRI VYANKATESH ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE

Deulgaon Raja, Dist.Buldhana- 443 204.

NAAC Re-accredited at 'B' Level

Editor

Dr. Dnyaneshwar Gore

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

वाढवून त्यासाठी लागणाऱ्या निधीत वाढ करुन द्यावी ज्यामुळे प्रत्येक खेडी मुख्य रस्त्याशी जोडली जातील. रस्ते विकासामुळे वाहतूक व्यवस्था निर्माण होवून महिला उद्योजकांचा उत्पादीत माल बाजारपेठेपर्यंत सहज पोहचू शकेल.

१४. आजच्या स्पर्धेच्या युगात महिला उद्योजकांना अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत स्पर्धा विकासास कारणीभूत ठरते परंतू स्पर्धा गळेकापू नसावी. महिला उद्योजकांना MDH, रामदेव, मॅगी, लेज, रामबंधू अशा बलाढ्य कंपन्यासोबत स्पर्धा करावयाची आहे. या स्पर्धेमुळे बाजारपेठेत सतत बदल होत आहे या बदलास समर्थपणे तोंड देण्यासाठी महिला उद्योजकांसाठी विशेष शिबीरे आयोजीत करुन त्यात स्पर्धाक्षमता विकास, जाहीरात माध्यम इ.विषयी माहिती देणे आवश्यक आहे तेव्हा त्या ही आव्हाने समर्थपणे पेलू शकतील.

संदर्भ सूची

१. Ambadey, V. B., "Entrepreneurial Developmeant", Nirali Prakashan. Pune Oct.२००१.
२. Behere,V. K., and Other."Bussiness Entrepreneurship", Nirali Prakashan Pune. June २००६.
३. Sayyed Shagufta,"Entrepreneurship Development and Project Managment", Nirali Prakashan Pune, April २००८.
४. अनुभवी तज्ञ, "घरच्या घरी करता येणारे छोट उद्योग", राजेंद्र विठ्ठल रघुवंशी प्रकाशन, शुक्रवार पेठ, पुणे.
५. अनुभवी तज्ञ, "भरभराटीचे लघुउद्योग" राजेश रमेश रघुवंशी प्रकाशन, पुणे.
६. अहिरराव, जितेंद्र, "उद्योजकता", चिन्मय प्रकाशन. औरंगाबाद. २००८.
७. आवाळे, मनोज.,"स्वंयरोजगाराचा वाटाड्या". अनुबंध प्रकाशन, पुणे. ऑक्टो. २००१.
८. कुळकर्णी, राम.,"उद्योजक बना श्रीमंत व्हा". मानिका प्रकाशन, नाशिक. नोव्हें.१९९७.
९. काटोले, रविंद्र. म.,"महिला बचत गट". [illegible] प्रकाशन. पुणे.जुन २००६.
१०. पंडितराव, यशवंत. अ., "[illegible] औद्योगीकरण". सौ.शैला यशवंत [illegible] ऑक्टो.२०००.
११. वैद्य, मोहन. वसंत.,"महिला [illegible]" प्रकाशन विश्व. पुणे. एप्रिल [illegible]

❑❑❑

25

ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण आणि स्वंयसहाय्यता बचतगट चळवळ

डॉ. भालेराव जे. के.
लोकप्रशासन विभागप्रमुख
स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड

सारांशः भारतीय समाजातील पुरुषप्रधान व्यवस्थेने अनेक प्रकारचे महिलांवर बंधने लादून त्यांना दुय्यम स्थान दिले. एवढेच नसून महिलांचे जीवन श्चूल आणि मुलश यातच बंदिस्त केले. परंतु आज गावा-गावात पोहोचलल्या स्वयंसहाय्यता बचतगट चळवळीच्या माध्यमातून ग्रामीण महिला केवळ ज्ञानीच बनल्या नसून व्यवहार कुशल आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण बनल्या आहेत. तसेच बचतगटाद्वारे विविध व्यवसाय, गृहउद्योग व शेतीपुरक उद्योग उभारण्यात येवून हजारो ग्रामीण महिलांचे दारिद्र्य दूर करुन त्यांचे अंधकारमय जीवन प्रकाशमय बनविण्यात बचतगट चळवळीचे मोठे योगदान राहिलेला आहे.

प्रास्ताविक :

भारतातील बहुतांश जनता ही ग्रामीण भागात वास्तव्य करते. हि जनता पूर्णतः शेतीवर अवलंबून आहे आणि शेती ही लहरी पावसावर अवलंबून असल्यामुळे त्यावर वर्षभर रोजगार मिळू शकत नाही. ग्रामीण भागातील जनतेच्या हाताला काम नसल्यामुळे आणि ग्रामीण भागात उद्योग-व्यवसायाची उपलब्धता नसल्यामुळे पोटाची खळगी भरण्यासाठी शहराकडे स्थलांतर करावे लागते. महिलांची स्थिती ही पुरुषापेक्षा गंभीर आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेने प्राचीन काळापासून महिलांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विकासापासून वंचित ठेवले आहे. त्यामुळे ग्रामीण महिलांत अशिक्षितपणा, निरक्षरता, अंधश्रध्दा, गरिबी व दारिद्र्याचे प्रमाण अधिक दिसून येते.

बचतगट जोडले आहेत. याशिवाय महिला आर्थिक विकास महामंडळ (माविम) बचतगटाची चळवळ गावागावात व घराघरात पोहोचविण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावली आहे.

मराठवाड्यातील स्वयंसहाय्यता बचतगट :

मराठवाडा हा महाराष्ट्र राज्यातील मागासलेला प्रदेश म्हणून ओळखला जातो. या भागातील बहुतांश लोक शेतीवर उदरनिर्वाह करणारे असून गेल्या दोन दशकापासून ह्या भागात सतत दुष्काळ पडत आहे. अशा परिस्थितीत ग्रामीण भागातील बचतगट हे अनेक कुटुंबाकरिता वरदान ठरले आहेत. मराठवाड्यात स्वयंसेवी संस्थानी स्वयंसहाय्यता बचतगट ही संकल्पना घराघरात पोहोचविण्याचे उल्लेखनीय कार्य केले. परिणामी मराठवाड्यात साधारणतः ८५ हजार बचतगट असलेले दिसून येतात. मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय बचतगटाची संख्या खालील तक्त्यात दर्शविण्यात आलेली आहे.

मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय बचतगटसंख्या

अ.क्र.	जिल्हा	दरडोई उत्पन्न	बचतगट
१.	औरंगाबाद	८४२९५	६३४१
२.	जलना	५०२६२	४४६०
३.	परभणी	५०७१६	४४६०
४.	हिंगोली	४९४७०	४६५८
५.	बीड	५२१७७	७९२१
६.	नांदेड	४४९७८	९३६८
७.	लातूर	८१५५८	७२५३
८	उस्मानाबाद	४८८८७	६६०३

स्त्रोत : महाराष्ट्र इकॉनॉमिक्स सर्वे २०१२ व दिव्य मराठी दि. २१ डिसेंबर २०१२.

बचतगटाद्वारे महिलांचे सक्षमीकरण :

ग्रामीण भागात बचतगटामुळे महिलामध्ये संघटनशक्ती, संवाद कौशल्य, व्यवहार कुशलता, स्वविकास, नेतृत्वगुण आणि सामाजिक विकासाची जाणीव निर्माण झाली आहे. बचतीमुळे महिलांना स्वयंरोजगार करण्याची प्रेरणा मिळाली असून स्थानिक पातळीवर कोणतीही कागदपत्रे न देता सुलभतेने महिलांना कर्ज उपलब्ध होते. त्यामुळेच अनेक महिलांनी विविध व्यवसाय व स्वंयरोजगार सुरु केले आहेत. यात प्रामुख्याने कुक्कुटपालन, शेळीपालन, किराणा दुकान, दुधडेअरी, ब्युटीपार्लर, हेलरींग, बांगड्या दुकान, जनरल स्टोअर्स, भाजीपाला विक्री केंद्र, भोजनालय, नर्सरी, गांडूळ खत प्रकल्प, सामुहिक शेती, मळणीयंत्र, हळद पॉलीश यंत्र, पिको–फॉल मशीन, पिठाची गिरणी, इस्त्री दुकान आणि लेडीज एम्पोरियम इत्यादी व्यवसायाचा समावेश होतो.

ग्रामीण भागातील महिला बचतगटामुळे गरिबी, अज्ञान व दारिद्र्य दूर झाले असून अनेक महिला ग्रामपंचायतीचे, सदस्य व सरपंच, जि.प. सदस्य व अध्यक्ष बनत आहेत. म्हणजेच बचतगट केवळ महिलांना सामाजिक, आर्थिकदृष्ट्या स्वंयपूर्ण बनवित नसून राजकीयदृष्ट्या देखील सक्षम बनवित आहेत. स्थानिक स्तरावर महिलामध्ये राजकीय जागृती निर्माण होवून सत्तेच्या चाव्या महिलाकडे येत आहेत. हे लोकशाही शासन व्यवस्थेच्या प्रबळतेचे लक्षण आहे.

निष्कर्ष :

ग्रामीण भागातील महिलांच्या जीवनात बचतगटामुळे मोठी क्रांती घडून आली आहे. बचतगटामुळे समुहशक्ती, व्यवहारज्ञान, नेतृत्वगुण, संवाद कौशल्य व स्वविकास करण्याची प्रेरणा महिलांना मिळाली आहे. कर्जबाजारीपणाला कंटाळून अनेकजण आत्महत्येसारखा मार्ग स्वीकारत असताना ग्रामीण भागात बचतगट चळवळीमुळे अनेकांना नवजीवन मिळाले आहे. एवढेच नसून अनेक बचतगटातील महिलांनी कुटुंबाची सावकारशाहीतून मुक्तता करुन संसार फुलविण्याचे कौतुकास्पद कार्य केलेले आहे. म्हणूनच बचतगट ही केवळ योजना नसून ग्रामीण महिला सक्षमीकरण आणि सशक्तीकरणाची क्रांतीकारी चळवळ बनली आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. त्रिपाठी, रेणू (२०११), ग्रामीण विकास और निर्धनता उन्मुलन, ओमेगा पब्लिकेशैन, दिल्ली.

२. ठाकरे, गुलाबराव (२००८), बचतगट एक वरदान, सरस्वती बुक कंपनी, मुंबई.

३. जोशी, विजय (२०१०), बचतगट बचतीपासून स्वयंपूर्ती पर्यंत, स्वंयसिध्दा बचतगट फाऊंडेशन, मुंबई.

४. मुलानी, एम.यु. (२००६), महिला स्वंयसहाय्यता बचतगट, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

५. सिंह, मनोजकुमार (२००९), पंचायतराज एवं ग्रामीण विकास, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस नई दिल्ली.

❑❑❑

2019-20

CB

JKB

Public Administration

IDENTITY CRISIS OF PUBLIC ADMINISTRATION : THEN & NOW

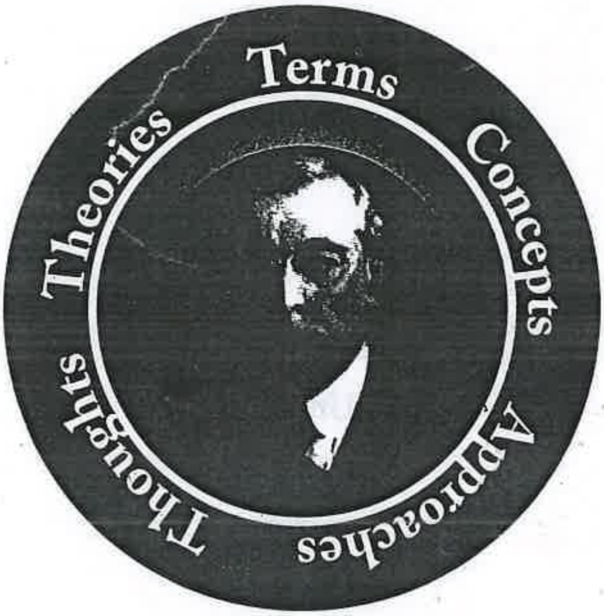

Editors

Dr. M.C. Pawar

Dr. Pratibha Unhale

IDENTITY CRISIS OF PUBLIC ADMINISTRATION: THEN & NOW

- **Editors:-** Dr. M.C. Pawar
  Dr. Pratibha Unhale

- **ISBN No.-** 978-81-941970-9-6

- **Publisher-**
  Educational Publishers & Distributor
  Gokulwadi, Aurangapura,
  Aurangabad.- 431001
  Mob:- 9970067971
  email- educationalpub@gmail.com

- **EDITORIAL BOARD**

  Dr. M.C. Pawar
  Professor Satish Dandge
  Dr. Pratibha Unhale
  Dr. Jyoti Dhaygude

- **Edition-** 6 February, 2020

Dr. Babasaheb Ambedkar M
Aurangabad-431 004 Ma
Re-accredited by NAAC wit

Pramod Yeole
Ph.D, D.B.M.

Ref.No.VC/2020/ 213

Mess

I am indeed very happy to know that t
Public Administration: Then and Now" dur
organized by the Department of Public A
Marathwada University, Aurangabad. I am al
Department is bringing out the Seminar proc

Public administration as a discipline i
academic world, while as a process it is as ol
Public Administration is continuously fac
However, in the last few decades numerou
and theories are added and enriched the
discipline in the world, in general, and in Inc
and outcome of this National Seminar w
theoretical contours of the discipline.

I take this opportunity to extend wa
delegates registered for the Seminar.

I sincerely wish all the success to the

एकविसाव्या शतकातील बदलते लोकप्रशासन

डॉ. भालेराव जे.के.

सारांश : *१९९० च्या दशकात वैश्विक स्तरावर समाजवादी अर्थव्यवस्था बहुतांश देशात असफल ठरल्यामुळे सामाजिक भांडवलशाहीचा (Social Capitalism) उदय होवू, खाऊजा धोरणाचा पुरस्कार (LPG) व मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे विविध क्षेत्रातील शासन-प्रशासन यंत्रणेची एकाधिकारशाही व मक्तेदारी संपुष्टात आली. आजच्या संगणकीकरणाच्या युगात तंत्रज्ञाा साधाांच्या आधारे ई-सेवा जातेला उपलब्ध करूा देणे आवश्यक बाले आहे. कोणत्याही देशातील शासा हे लोज प्रशासााच्या माध्यमातूा कार्यरत असते. एकविसाव्या शतकातील लोक प्रशासााचे स्वरूप हे वैविध्यपूर्ण आणि बहु सैध्दांतिक असणार आहे.*

● **प्रास्ताविक :** ाव्या सहस्त्रकातील सभ्य समाजाच्या अपेक्षा व गरजा पूर्ण करणे सुशासााच्या संकल्पोत अपेक्षित आहे. प्रस्थापित लोज प्रशासा यंत्रणा ही बेबरप्रणित असल्यामुळे त्यात काळाुरूप बदल होणे आवश्यक बाले. १९९० च्या दशकात खाऊजा धोरण व राज्याच्या उदारीकरणाच्या भूमिकेमुळे. ावसमाजाच्या इच्छा-आकांक्षाा कुंपण घालणारी व बंदिस्त बाविजारी लोज प्रशासा यंत्रणा कुचकामी ठरली. समाजातील 'आम आदमी' केंद्रस्थाी माूा कार्य केल्याचा आभास ारिकुंशवादी बेबेरचित ाोजरशाहीा ाार्माज जरूा देश-जागतिक स्तरावर आपली एकाधिकारशाही व वर्चस्वशाही ाार्माण केली होती. त्यातूाच देश-विदेशातील प्रशासा यंत्रणेत 'दलालशाही' आणि दलालशाहीतूा खाऊशाही ाार्माज झाली. परंतु विसाव्या शतकातील संगणक क्रांतीमुळे शासा प्रशासा स्तरावर ओज ावीा बदल करावे लागले. ज्यामुळे जासामायांचे जीवा सुजर बावूा त्याांा शासााच्या सेवा-सुविधा जलदगतीा उपलब्ध होतील आणि लोकांची शासा-प्रशासा यंत्रणेकडूा असलेली अपेक्षा पूर्ज होईल असा प्रयत जगातील प्रत्येक देशातील शासाव्यवस्था करीत आहे.

● **प्रशासाातील दलालशाहीला लगाम :** समाजातील उपेक्षित-वंचित घटकांच्या सर्वांगीण विकासाच्या योजाा सरजाारो हाती घेतलेल्या आहेत. विशेषत: अपंग, वृध्द, विधवा व ाािराधारासाठी शासा योजाा असूा त्यात संजय गांधी ाािराधार योजाा, इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृध्दापकाळ योजाा, विधवा, अपंग ााविृत्ती वेता योजाा, श्रावजबाळ योजाा इत्यादी योजाा राबविल्या जातात. या योजोत प्रत्येक लाभार्थ्याला दरमहा रोख रक्कम देण्यात येते. त्यामुळे लाभार्थ्यांच्या यादीत बोगस ाावे टाकणे, खऱ्या लाभार्थी ऐवजी बोगस लाभार्थी दाखविणे आणि ाािराधाराच्या ाावावर दलालाी बाबूशाहीला हाताशी धरूा 'अर्धे तुम्ही -अर्धे आम्ही' या तत्वाुसार पैसे लाटण्यास सुरूवात केली. प्रशासा यंत्रणेतील या दलालशाहीला रोखो गरजेचे बाले होते. याकरीता ई-तंत्रज्ञाा साधााचा अवलंब करण्यात येवूा ई-सेवेच्या

उदयात येवू आधुकि समाज पर्यायाो ाजरिज हे ‘ग्राहज ’ बाल्यामुळे ग्राहकांच्या अभिरूची-ुसार दर्जेदार वस्तु व उत्तम सेवा उपलब्ध करूा देण्याकरीता लोकीवड दृष्टिकोााचा (Public Choice Approach) स्वीज ार ज रावा लाजला.

● **शासा कारभार आणि सु-शासा :** वेबरप्रणित प्रशासा व्यवस्था एकविसाव्या शतकात संगणकीकरणाच्या युगात आुपयोगी म्हजू सिध्द होत आहे. प्रशासातज्ञ विसेट ऑस्ट्रम यांाी आपल्या ‘द इटेलेक्चुअल क्राईसिस इा अमेरिका पब्लिक ॲडमिास्ट्रेशा’ या ग्रंथात पारंपरिज प्रशासा व्यवस्थेऐवजी लोकशाही प्रशासा व्यवस्थेचा स्वीकार करणे आवश्यक असू अधिकार परंपरा ही रचाा लोज ांा उत्तरदायी राहण्यासाठी व उत्पादा वृध्दी करण्यासाठी परिपूर्ज ाही असे ामुद केले आहे. त्यामुळे स्वाभाविकत्व एकसंघटाात्मक प्रशासााऐवजी बहुसंघटाात्मक लोकप्रशासााला प्राधाय देणे आवश्यक बाले. जगातील विकसित असणाऱ्या इंग्लंड, आस्ट्रेलिया, कॅाडा, यूझीलंड व सिंगापूर इत्यादी देशातील वेबरचित आदर्श ाोकरशाही मॉडेलचा त्याग करूा लोज जेंद्री प्रशासा व्यवस्था ार्माज ज रज्यावर अधिक भर दिला जात आहे. भारतात ही १९९० च्या दशकात जागतिकीकरण व खाजगीकरणाला युगाची सुरूवात झाल्याांतर शासा-प्रशासा स्तरावर ओज ाव्या विचार, तत्वे, प्रणाली, दृष्टिको व संज ल्पााचा अभ्युदम झाला. त्यात प्रामुख्याो ई-शासा, -ावलोज प्रशासा, कार्पोरेट गव्र्हास, डिजीटल प्रशासा, ई-प्रशासा, उद्योगी शासा आणि सुशासा (Good Goverence) इत्यादी ासंज ल्पाामुळे शासा-प्रशासा यंत्रणेत आमुलाग्र बदल घडू आलेला असू तंत्रज्ञाा साधााद्वारे जातेला ई-सेवा उपलब्ध करूा दिल्या जात आहेत. याशिवाय एम.प्रशासा या संज ल्पोमुळे प्रत्येक शासा योजाा, उपक्रम, कार्यकम यांच्या माहितीसह ाागरिकांच्या मोबाईलवर विविध मॅसेज, सबसिडी, रोख आुदाा, कागदपत्राची माहिती, सरकारी दस्तावेज, परवायाचे ाुतीकरण वीज बील, टेलीफोा बील, एलआयसी हप्ता, बँकलोा, इत्यादीबाबत माहिती दिली जाते. या प्रशासा यंत्रणेच्या ाव्या बदलामुळे शासा आपल्या दारी ाव्हेतर प्रशासा आपल्या हातात याची सामाय जातेला आुभूती येत आहेत.

● **ाष्ज र्ष :** विसाव्या शतकापेक्षा एकविसाव्या शतकातील बदलते वैश्विक परिप्रेक्ष्यात तंत्रज्ञाा क्रांतीमुळे माावी जीवाात अकल्पीत बदल घडवू आणले आहेत. ई-क्रांती ही समाजजीवााचा अविभाज्य भाग बाली आहे. शासा-प्रशासा यंत्रणेद्वारे तंत्रज्ञाा साधााच्या आधारे जाासामयांच्या जीवाात सुखदायी बदल घडवू आणण्याकरीता ई-सेवा प्रदाा जे ल्या जात आहेत. आजच्या सु-शासााच्या संकल्पोत पारंपरिक लोकप्रशासााला अधिक व्यापक, विकासाभिमुख, समाजाभिमुख, आणि व्यवसायाभिमुख बाविण्याचा प्रयत केला जात आहे. ज्यामुळे डिजीटल युगातील प्रशासा हे ‘स्मार्ट प्रशासा’ बोल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१) चक्रवती, विद्युत/प्र
सेज पब्लिकेशा, दि
२) भट्टाचार्य, मोहित (
दिल्ली.
३) दुबे, अशोक कुमा
पब्लिशींज ं पी लि
४) चक्रवती, विद्युत/प्र
आणि व्यवहार, सेज

JKB GB 2019-20 (13) (18)
Public Administration

ISBN : 978-93-88732-09-3

अण्णा भाऊ साठे : समताधिष्ठित समाज व्यवस्थेचे तत्वज्ञ

संपादक
विठ्ठल गुडे
नवनाथ पवळे
दयाराम मस्के

ISBN : 978-93-88732-09-3

DECLARATION BY THE PUBLISHER

ISBN : 978-93-88732-09-3

संपादक

प्रा.नवनाथ ज्ञानोबा पवळे

डॉ. विठ्ठल सखाराम जाधव

दयाराम मस्के

Publication
Shaurya Publication
Khadgao Road, Kapil Nagar, Latur-413512
Email-hitechresearch11@gmail.com

Printing
Shaurya Offset, MIDC, Latur

First Edtion – 14th Dec. 2019

Note :-Views, idea and materials published in this ISBN Book are intellectual properties of author (s). Author(s) is/ are solely responsible for their publication and not the Editors, Principal or publisher.

© All right are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored, retrieved or transmitted in any form, by any means, without the written permission from **prof. Navnath Pawale and Dr. Vitthal**

दोन शब्द..

ISBN : 978-93-88732-09-3

समाज क्रांतीचे जननायक: अण्णाभाऊ साठे

डॉ. भालेराव जे.के.
(लोकप्रशासन विभाग), स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड

प्रास्ताविक :

भारतातील विषमताधिष्ठीत समाजव्यवस्थेने धर्मांच्या नावाखाली हजारो वर्षापासून शोषित, वंचित, दलित, पददलित व गरीब लोकांचे शोषण केले. त्यामुळे हा समाज अज्ञान, अन्याय, दास्य याच्या गुलामीत खितपत पडला. अशा समाजात आत्मभान व जाणीव जागृती करण्याचे कार्य ज्या महान विभूतीने केले त्यातील एक साहित्यरत्न अण्णाभाऊ साठे हे होते. त्यांनी आपल्या लेखणी व विचारातून कथा, नाट्य, कादंबऱ्या, पोवाडे, लावणी, वग, गवळण, प्रवास वर्णन व चित्रपट यांच्या माध्यमातून समाजातील अन्याय, अत्याचार, चालिरिती आणि अंधश्रध्दा यावर प्रहार करून स्वातंत्र्य, समता व सामाजिक न्यायाची प्रेरणा दिली.

या देशातील सर्व प्रकारची विषमता, गुलामगिरी, लिंगभेद, धर्मभेद, जातीभेद, वर्णभेद व वर्गभेद यातून मानवाला मुक्त करायचे असेल तर समतेचा विचार समाजमनात रूजविण्याचे कार्य अण्णाभाऊंनी आपल्या साहित्याद्वारे केले. या देशातील समाजव्यवस्थेने दलित माणसाला गुलाम बनविले होते. त्या गुलाम माणसाला अण्णाभाऊंनी आपल्या समर्थ लेखणीच्या बळावर 'नायक' नव्हेतर 'महानायक' बनविले.

*** अण्णाभाऊच्या साहित्यातील समाज वास्तव :**

अण्णाभाऊंनी समाजातील पण हजारो वर्षापासून समाजाबाहेर असणाऱ्या अपेक्षित, शोषित, अत्याचारग्रस्त व वंचित लोकांची कदर केली. त्यांच्यात स्वाभिमान जागृत केला. समाज संघटीत करून अन्याय, अत्याचार करणाऱ्या व्यवस्थेविरोधात लढा उभारला. 'मुंबईची लावणी' या लावणीचा माध्यमातून मुंबई महानगरीचे वास्तव जीवन चित्रण केलेले पहावयास मिळते. मुंबई नगरीमध्ये एकीकडे हलाखीचे जीवन जगणारे, उघड्यावर राहणारे, फुटपाथवर झोपणारे, भीक मागून खाणारे, भुईवर झोपणारे कचरावेचक, भिकारी यांचे जीवन रेखाटले आहे. दुसरीकडे गगनचुंबी इमारतीत राहणारे, पैशाची उधळपट्टी करणारे, कुत्र्या मांजरला गादीवर बसवून शाल पांघरून घालणारे आणि दुध ब्रेड कुत्र्या-मांजरला भरविणाऱ्या लोकांचे चित्रण केले आहे.

'खुळवांडी' नावाच्या पहिल्या आपल्या कथासंग्रहात अण्णाभाऊंनी मुंबईच्या बकाल वस्तातील गुन्हेगारी जमातीतील माणसांचे जीवन दर्शन मांडले आहे. आपल्या समाजव्यवस्थेने त्यांना गुन्हेगार बनविले आहे. अशा माणसाला भुकेची आग गप्प बसू देत नाही. त्याकरीता एखादी चोरी किंवा गुन्हा करण्यास भाग पाडते. जेव्हा अशा लोकांना समाजातील सभ्य लोक विचारतात तेव्हा ते सांगतात की, "आम्ही चोरी केली ती फक्त पोटासाठी, पोटाची भूक भागविण्यासाठी, कमावण्यासाठी नाही किंवा ऐश करण्यासाठी नव्हे!" याशिवाय अण्णाभाऊंनी 'स्मशानातील सोने', 'थडग्यातील हाड', 'बरबाद्या' व 'कंजारी' इत्यादी कथांच्या माध्यमातून त्यांनी गुन्हेगारी लोकांच्या जीवनाचे वास्तव मांडले. पोटासाठी गावकऱ्यांच्या उसट्यासाठी अंगणात ताटकळत बसलेले महार-मांग 'थडग्यातील हाड' या कथेतून अस्पृश्यांचे वास्तव जीवन रेखाटले आहे. अस्पृश्यतेसारख्या कु-प्रथेपेक्षा आर्थिक विषमतेमुळे झालेले दाहक अनुभव अधिक ताकदीने अण्णाभाऊंनी

ISBN : 978-93-88732-09-3

कार्ल मार्क्स आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांची सांगड घालून अण्णाभाऊंनी नवा 'मानवतावाद' मांडला. लेखनातून समाज बदलू शकतो. माणसाचं शोषण बंद होऊ शकते आपण आपल्या माणसाच्या उध्दारासाठी झटावे, त्यांना गुलामीच्या, गरिबीच्या, अज्ञानाच्या आणि वैफल्याच्या गर्तेतून बाहेर काढावे आणि तू गुलाम नाहीस तर तु वास्तव जगाचा निर्माता आहेस हे त्याला पटवून द्याव याकरीता लिहित होते. रस्त्यावर येवून लढत होते. जात-वर्ग-लिंगभेद विरहीत समतावादी समाज निर्माण करण्याकरीता व्यक्तिनिर्माण आवश्यक आहे. व्यक्तीच जग बदलू शकतो. गुलामीकडून स्वातंत्र्याकडे, विषमतेकडून समतेकडे शोषणाकडे आणि अन्यायाकडून न्यायकडे घेवून जाणारा नवा मार्ग अण्णाभाऊंनी आपल्या साहित्यातून समाजातील उपेक्षित, वंचित, शोषित, दलित-आदिवासी, भटके व बहुजनवर्गाला दिला आहे.

*** निष्कर्ष :**

समाजातील संपत्तीविहीन, अस्तित्वहीन व श्रमिक वर्गाला शोषणमुक्त व्हायचे असेल तर क्रांती करावी लागेल. राजकीय क्रांतीपेक्षा समाजक्रांती होणे गरजेचे आहे असे अण्णाभाऊ साठे म्हणतात. कारण राजकीय क्रांतीद्वारे राजसत्ता बदलते तर समाजक्रांतीद्वारे व्यक्ती बदल घडून येतो. व्यक्ती बदलल्याशिवाय समाजबदल होणार नाही. समताधिष्ठीत नवसमाज निर्माण करावयाचा असेल तर समाजातील आर्थिक विषमता दूर करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१) गायकवाड, आसाराम (१९९६), लोकशाहीर तथा लोकलेखक अण्णाभाऊ साठे, झेप प्रकाशन, नाशिक.

२) जवळगेकर, शिवाजी (२००८) जननायक अण्णाभाऊ साठे, साठे अकादमी, लातूर.

३) जांगडे, विजयकुमार (२०१२), अण्णाभाऊ साठे चरित्र आणि कार्य, नालंदा प्रकाशन, नागपूर.

४) कुंभार, नागोराव (१९९३), शाहीर अण्णाभाऊ साठे, प्रबोधन प्रकाशन, लातूर.

५) डांगळे, अर्जून (१९९८), लोकशाहीर, अण्णाभाऊ साठे निवडक वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

Dr. Sachin Kandale 2019-20
Sanskrit
Proceeding 148 (19) (14)

ISSN: 2454 - 7905

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

website: WWW.WIIDRJ.com

Vol. I	Special ISSUE - XXIII	Year – 6	14 March 2020

भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्था, अंबाजोगाई.

स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

Special Issue for Sanskrit

One Day National Level Interdisciplinary Conference

(एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिषद)

संस्कृत - मराठी ऋणानुबंध

संपादक

प्रा. सचिन कंदले

आयोजक व संस्कृत विभाग प्रमुख

डॉ. संजय शिरोडकर

प्राचार्य व संयोजक

स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

सह संपादक

प्रा. डॉ. सोपान सुरवसे

प्रा. डॉ. रमेश गटकळ

प्रा. आनंद रत्नपारखे

प्रा. अशोक रुपनोर

Bhartiy Shikshan Parasarak Sanstha

Kholeswar Madhyamic Vidyalaya, Ganesh Nagar, Kuttar Vihir Ambejogai.

Email: bsps2011@rediffmail.com

::Address for Correspondence::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Editor in Chief: Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred)

Principal, Sanskrti Public School, Nanded (MH. India)

Email: Shrishprakashan2009@gmil.com Website: WWW.WIIDRJ.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605(India -Maharashtra)

Email:umbarkar.rajesh@yahoo.com Shrishprakashan2009@gmil.com Mob. No: 9623979067

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Scanned by CamScanner

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) ISSN – 2454 - 7905

148.	वेदशास्त्रातील पाणी आणि पर्यावर्णाचा - एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. नारायण भर्तरीनाथ शिंदे	572
149.	मराठी भाषेसाठी संस्कृत भाषेचे योगदान	प्रा. बालासाहेब विष्णू कटारे	577
150.	कालिदास आणि मराठी साहित्य	डॉ. अंजली आनंद चौरे	581
151.	संस्कृत भाषेचा इतर भाषांवर झालेला परिणाम	डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	583
152.	संस्कृत भाषेचा वैज्ञानिक परिभाषेवरील प्रभाव	डॉ. कवीश्वर रुपाली विजय	587
153.	संस्कृत लोककथांचे स्वरुप विशेष	प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर को. गवते	589
154.	यज्ञ : पर्यावरणावार होणारा परिणाम	तारे अमृता गजानन	592
155.	संस्कृत भाषेतील शब्द, म्हणी व वाक्प्रचाराचा मराठीत वापर	प्रा. ज्योती उद्धवराव मामडगे	595
156.	संस्कृत भाषेतील न्याय आणि मराठी भाषेतील वाक्प्रचार यांचा ऋणानुबंध	प्रा. डॉ. मीनाक्षी सुभाष भांदककर	598
157.	संस्कृत मराठी ऋणानुबंध	प्रा. डॉ. मीनाक्षी देव	604
158.	संस्कृत व मराठी नाटकांचा अभ्यास	डॉ. राजाराम सोनटक्के	607
159.	योगवासिष्ठ संस्कृत ग्रंथाचे मराठी अनुवाद	डॉ. निवेदिता सराफ	611
160.	प्रधानमंत्री पिक योजना एक महत्त्वपुर्ण वरदान	डॉ. अशोक मारुती कोरडे	616
161.	गाय : वैज्ञानिक महत्व	प्रा.सचिन कंदले	621
162.	संस्कृत सुभाषितांचा मराठी भाषेवर झालेला परिणाम	डॉ. मधुकर क्षीरसागर	623
163.	संस्कृते विज्ञानम् (Science in Sanskrit)	प्रा. रमाकांत आयाचित	627
164.	योग- विज्ञान का अर्थ और विविध प्रकार	प्रा. डॉ. सुनील म. पंढरे	629
165.	योगा में कुन्डलिनी जागृती - एक अद्भुत शक्ति का अध्ययन	श्री. करण सुनील जैन	632
166.	अग्निहोत्र पर्यावरण पूरक सत्य	प्रा.डॉ.रूपाली कुलकर्णी शिंपली नितीन जोशी आकाश सुभाष गवते प्रा.दीपा देशपांडे	635

Scanned by CamScanner

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) ISSN – 2454 - 7905

गाय : वैज्ञानिक महत्व

प्रा.सचिन कंदले
स्वा.सावरकर महाविद्यालय,बीड.

भारत देश हा कृषिप्रधान मानला जातो. याचाच एक अर्थ भारत एक पर्यावरणपूरक राष्ट्र आहे. त्यामुळे केवळ अन्नधान्य निर्मिती एवढाच उद्देश नसून लहानातल्या लहान म्हणजे अतिसूक्ष्म कृमी कीटकापासून ते वनचर प्राण्यांपर्यंत जीवसृष्टीचे वरदान लाभले आहे. पक्षी, जलचर, भूचर व उभयचर अशा प्राण्यांची शृंखला याठिकाणी अस्तित्वात आहे. या प्राण्यांमध्ये पाळीव प्राणी आणि वन्यप्राणी असे भेद आहेत. सामान्यपणे भारतात बहुतांश लोक शेतीवर आपली उपजीविका करतात त्यामुळे जवळपास सर्व शेतकऱ्यांकडे गाय हा पाळीव प्राणी होता व आहे. हिंदू धार्मिक क्षेत्रात तर गाईला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. भगवान श्रीकृष्णाच्या जीवन चरित्रात गाय हा एक अविभाज्य भाग आहे. प्राचीन ग्रंथांमध्ये तर गाईचे विशेष महत्त्व प्राचीन ऋषींनी वर्णित केले आहे. महर्षी वाल्मिकींचे रामायण असो वा महर्षी व्यास कृत महाभारत किंवा महाकवी कालिदासविरचित रघुवंशम या महाकाव्यात गाईचे वर्णन विशेषत्वाने आलेले आहे. म्हणजेच प्राचीन काळापासून गायीला असन्यसाधारण महत्त्व होते. भारतात गाईला गो, गोमाता धेनु अशी अनेक नावे आहेत.

धेनुः सदनं रयीणाम्।
गाय सर्व संपत्तीचे भांडार आहे.
(अथर्ववेद ११.१.३४)

धार्मिक महत्त्व :

हिंदू धर्मात गाईला देवता प्रमाणे मानले गेले आहे. पवित्रतेचे, संपन्नतेचे व मांगल्याचे प्रतिक म्हणून गाईला विशेष महत्त्व आहे. ऋग्वेदातील एका ऋचेत गायींचे महत्त्व सांगताना-

माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानां अमृतस्य नाभिः।
प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गां अनागां आदितिं वधिष्ट॥

गाईस माता, बहीण किंवा अन्य प्रमाणे माना. गाईला केव्हाही मारू नका. गाय निर्दोष व निरपराध आहे. हिंदू धर्मातील पवित्र व सर्वात मोठा सण असणाऱ्या दीपावली उत्सवाची सुरुवात वासरासह असणाऱ्या गायीच्या पूजनाने म्हणजेच वसुबारसने होते. हिंदू, जैन,पारसी या धर्मातही गाईला पूजनीय मानले आहे. भगवान श्रीकृष्णाला गोपाल, गोवर्धन, गोकुळ, गोरक्षनाथ अशी अनेक नावे गाईच्या संदर्भावरूनच मिळाली आहेत.

भारतीय प्रजाती :

जगभरातील विविध देशांमध्ये गाईच्या विविध प्रजाती आढळतात परंतु विशेष हे की वैज्ञानिकदृष्ट्या परिपूर्ण अशा प्रजातींमध्ये भारतीय गाय व गोवंश सर्वात प्रभावी आहे. ब्राझील, इस्रायल, अमेरिका व अन्य देशांच्या तुलनेत भारतीय गायींचे महत्त्व उल्लेखनीय आहे. गाईच्या नरवंशास बैल, सांड, वळू अथवा खोंड असे म्हणतात. व मादीवंशास कालवड असे म्हणतात. भारतीय वंशाच्या गाईमध्ये जवळपास २८ प्रकारच्या प्रजाती आढळतात. ज्यामध्ये गिर, गवळाउ, देवणी, सहिवाल, हरयाणी, खिल्लार,कंधारी, थारपारकर, अंगोला, गुंतूर,डांगी, कांकरेज, गावठी, निमाडी, राठी, माळवी, हल्लीकर, अंबाचेरी, वारगू, वेच्चुर, बारगूर, पोनवार, केंकाथा, कासारगोड, केरीघर, नागोरी, गंगातीरी, मेवाती, सिरी, पंगानुर इत्यादी प्रजाती आढळतात. गाईचे शास्त्रीय नाव हे 'बोस टोरस' असे आहे. हा एक सस्तन प्राणी आहे.

Scanned by CamScanner

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) ISSN – 2454 - 7905

गाईचे औषधी महत्त्व :

गाय हा एक असा प्राणी आहे की;नी केवळ धार्मिक विधीसाठी अथवा केवळ तिच्यात देवतांचा वास आहे म्हणून तिची पूजा पूजा केली जाते असे नाही तर गाय जिवंत असताना मनुष्याला व पर्यावरणाला समृद्ध करणारी तर आहेच पण मरणोत्तरही जमिनीची सुपीकता वाढवण्यामध्ये मृत शरीराचा उपयोग होतो. गाईमुळे कसलाही व कोणावरही दुष्परिणाम होत नाही. गाईचे शेण, मूत्र, दूध, दही, तूप हे सर्व घटक मानवाच्या व पर्यावरणाच्या उपयोगी असणारे असून यांच्यामुळे कसलीही हानी पोहोचत नाही. दूध, दही, तूप, शेण, गोमूत्र यांना पंचगव्य असे म्हटले आहे. या पंचगव्या पासून अनेक औषधांची निर्मितीही झालेली आहे. गायीच्या शेणाची गोवरी व त्यावर गाईच्या दुधापासून बनविलेले तूप टाकून प्रज्वलित केल्यास घरात येणारे विषाणू रोखले जातात. गाईच्या दुधात २१ प्रकारचे आम्लं ११ प्रकारचे फ्याट सहा जीवनसत्व २५ धातू जन्य तत्व चार प्रकारचे फॉस्फरस व ११ प्रकारचे नायट्रोजन तत्व आढळून येतात. गायीचे शेण हे शेतीसाठी वरदान मानले जाते. कारण शेतीसाठी हे शेणखत सोनखत म्हणून वापरले जाते. जमिनीचा कस वाढणे, जमिनीतील अयोग्य विषाणूंचा नाश करणे व पिकांच्या सर्वोत्तम वाढीसाठी शेणखताचा वापर अत्यंत गुणकारी मानला जातो. तसेच साबण निर्मितीतही शेणाचा वापर केला जातो. गोमूत्र हे तर अमृतासमान मानले आहे. अनेक रोगावर औषध म्हणून जसे गोमूत्र आवश्यक मानले जाते तसेच शेतकऱ्यांसाठी जीवामृत तयार करण्याच्या पद्धतीत गोमुत्राशिवाय जीवामृत बनवणे शक्य होत नाही.या जिवामृता मुळे जमिनीचा कस वाढवून पिकासाठी अत्यंत लाभदायक असे पोषक तत्व वाढतात व परिणामी अन्नधान्याच्या उत्पादनातही वाढ होते. औषध, खत, उत्पन्न वाढ अशा त्रिपद्धतीत गोमूत्राचा वापर अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानला जातो.

गौमये वसे लक्ष्मी,
गौमूत्रे धनवंतरी|

असे म्हटले जाते म्हणून धार्मिक विधी करिता वापरणारे गोमूत्र मानवी उपयोगासाठी ही अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे कारण-

- चमचाभर गोमूत्रात दोन थेंब मोहरी तेल मिसळून नाकात टाकल्याने बंद नाक त्वरित मोकळे होऊन श्वास घेण्यातला अडथळा दूर होतो.
- ८० प्रकारच्या वात रोगांमध्ये गोमूत्र एकमात्र औषध आहे.
- लघुशंका शौच अथवा मलावरोध व्यवस्थित न होणे किंवा बंद होणे यावर देखील गोमुत्र हेच औषध आहे.
- गोमूत्र मधुमेह नियंत्रणात ठेवते
- हृदयविकार म्हणजेच रक्तवाहिन्यात गुठळ्या तयार होण्याचे प्रमाण गोमूत्र सेवनाने कमी होते. धमन्या आणि शिरांमध्ये गोमूत्र कोलेस्टेरॉल साठू देत नाही.

यथा सर्वमिदं व्याप्तं जगत् स्थावर-जंगमम्|
तां धेनु शिरसां वन्दे भूत-भव्यस्य मातरम्||

समस्त सृष्टीला जिने सर्व व्याप्त केले आहे अशा भूतकाळाच्या व भविष्याच्या जननीला मी विनम्रपणे नमस्कार करतो.महर्षी वसिष्ठांनी ही एका श्लोकात सांगितले आहे.

सुरुपा बहुरूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः |
गावो मामुपातिष्ठन्तामिती नित्यं प्रकीर्तयेत ||

सुंदर तथा अनेक रुपरंग असणारी विश्वरूपिणी गोमाता सदैव माझ्या निकट राहो अशी प्रार्थना नित्य प्रतिदिन करावी. गवोपनिषदात महर्षी वसिष्ठांनी दैनंदिन जप करण्याच्या मंत्रात सांगितले आहे.

Scanned by CamScanner

Dr. Sachin Kandale 2019-20 Proceeding
Sanskrit
152

ISSN 2454-7905

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 6, Vol.I, Issue-XXIII, 14 March 2020

भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्था, अंबाजोगाई.

स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड.

Special Issue for Sanskrit

One day National Level Interdisciplinary Conference

(एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिषद)

संस्कृत–मराठी ऋणानुबंध

* संपादक *

प्रा.सचिन कंडले

आयोजक तथा संस्कृत विभाग प्रमुख

* सह-संपादक *

प्रा.डॉ. सोपान सुरवसे

प्रा.डॉ.रमेश गटकळ

प्रा.आनंद रत्नपारखे

प्रा. अशोक रूपनोर

डॉ. संजय शिरोडकर

प्राचार्य व संयोजक

स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड.

Address for Correspondence

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Editor in Chief : Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Reffered)

Principal, Sanskriti Public School, Nanded (MH. India) Email : shrishprakashan2009@gmail.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No. 624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (India - Maharashtra)

Email - umbarkar.rajesh@yahoo.com, shrishprakashan2009@gmail.com Mob. No. 9623979067

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International Contacts only + 91-8857894082)

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science, Faculty's)

Scanned by CamScanner

ISSN: 2454 - 7905

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

website: WWW.WIIDRJ.com

Vol. I	Special ISSUE - XXIII	Year – 6	14 March 2020

भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्था, अंबाजोगाई.

स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

Special Issue for Sanskrit

One Day National Level Interdisciplinary Conference

(एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिषद)

संस्कृत - मराठी ऋणानुबंध

संपादक

प्रा. सचिन कंदले

आयोजक व संस्कृत विभाग प्रमुख

डॉ. संजय शिरोडकर

प्राचार्य व संयोजक

स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

सह संपादक

प्रा. डॉ. सोपान सुरवसे

प्रा. डॉ. रमेश गटकळ

प्रा. आनंद रत्नपारखे

प्रा. अशोक रुपनोर

Bhartiy Shikshan Parasarak Sanstha

Kholeswar Madhyamic Vidyalaya, Ganesh Nagar, Kuttar Vihir Ambejogai.

Email: bsps2011@rediffmail.com

::Address for Correspondence::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Editor in Chief: Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred)

Principal, Sanskrti Public School, Nanded (MH. India)

Email: Shrishprakashan2009@gmil.com   Website: WWW.WIIDRJ.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605(India -Maharashtra)

Email:umbarkar.rajesh@yahoo.com Shrishprakashan2009@gmil.com Mob. No: 9623979067

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Scanned by CamScanner

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) ISSN – 2454 - 7905

93.	कर्णभार नाटकातील कर्णाचे दान	सुनार सोनाली रंगनाथ	349
94.	संस्कृत भाषेची निर्मिती व्याप्ती आणि महत्त्व	प्रा. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे	351
95.	योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन।	डॉ.गणंजय यज्ञेश्वरराव कहाळेकर	353
96.	संस्कृतातील तत्सम तद्भव शब्द	प्रा. विजया दे. जगताप	357
97.	अभिजात : शाकुंतलं सेव्यताम्	प्रा. जयश्री मुरजीलाल बनगे	361
98.	ऋग्वेदातील सूक्तांमधून व्यक्त होणारे निसर्गप्रेम	प्रा. ओंकार रमेश पाठक	367
99.	आरोग्यवर्धिनी तुळस	प्रा. सचिन कंदले	370
100.	प्रवास मत्स्योपाख्यानाचा	डॉ. ओंकार शामसुंदर जोशी	372
101.	कौटिल्याची चाणक्या निती आणि आजची व्यापार परिस्थिती	प्रा. डॉ. काळे डी. वी.	375
102.	संस्कृत सुभाषिते व म्हणी	प्रा. डॉ. सौ. पौर्णिमा चंद्रकांत मोटे	378
103.	संस्कृत भाषा व मराठी भाषा साम्यस्थळे	सुवर्णा बाबुराव कळसे	381
104.	विज्ञान आणि अध्यात्म अद्वैत भाव : संस्कृत भाषेचे महत्व	स्वाती कुलकर्णी	385
105.	मानव जीवन में योग का महत्त्व"	प्रा. डॉ. भारती एस. आर.	389
106.	श्रीमद्भगवद्गीता व ज्ञानेश्वरीतील कर्मविचार	स्वप्नील ठाकरे	392
107.	गाथासप्तशती: एक अन्वयार्थ	डॉ. गोवर्धन काशीनाथ मुळक	397
108.	यज्ञ : पर्यावरणावर होणारा परिणाम	डॉ. विनोदकुमार विलासराव वायचळ 'वेदार्य'	402
109.	संगीत शाकुंतल'व 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' नाटकांमध्ये असलेले साम्यभेद	डॉ. एकनाथ श्रीपती फुटाणे	405
110.	संस्कृत भाषा व मराठी भाषा उच्चारणशास्त्र	Aditi Madhavan	411
111.	विभक्तीविचार संस्कृत व मराठी भाषेच्या संदर्भात	डॉ. विजयकुमार शिवदास ढोले	416
112.	मानवी जीवनात योगाचे महत्त्व	डॉ.भगवान शंकरराव वाघमारे	419
113.	संस्कृत व पाली भाषा सहसंबंध	प्रा. बनसोडे जी.एस.	422
114.	यज्ञ पद्धतीचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम	डॉ. जगदाळे किरण आगतराव	424
115.	अग्निहोत्र – वैज्ञानिक दृष्टीतून	अश्विनी गोविंदराव वडीकर	427
116.	नाट्यशास्त्रात वर्णन केलेले नाट्यगृह - रचना व प्रकार	प्रा. ऍ. प्रज्ञा कोनाडे प्रा. सौ. कल्याणी आर्लेकर चामणीकर	431
117.	भरतमुनींच्या नाट्यशास्त्राचा मराठी नाटकावर प्रभाव	प्रा. डॉ. राजकुमार किशनराव यल्लावाड	437
118.	मराठी कीर्तन परंपरेवरील संस्कृत भाषेचा प्रभाव	वसुदेव पाटलोबा मुंडे	440
119.	काश्यपीय कृषिसूक्तीवर्णित धान लागवडीच्या पद्धती	मंगेश पाठक	445
120.	संस्कृत भाषेचा विज्ञावर असलेला प्रभाव	Prakash Shantaram Khedlekar	452

Scanned by CamScanner

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) ISSN – 2454 - 7905

आरोग्यवर्धिनी तुळस

प्रा.सचिन कदले
स्वा.सावरकर महाविद्यालय,बीड.

प्रत्येक भारतीय ग्रामजीवनात वृक्ष-वनस्पती ह्या जीवनाचे एक अविभाज्य अंग आहेत. बहुतेक धार्मिक उत्सवात वृक्ष पूजा केली जाते. केवळ धार्मिक दृष्ट्या नव्हे तर कलात्मक सजावटीसाठी ही वृक्ष महत्त्वाचे ठरू लागले आहेत. पिंपळ, वड, अशोक, कडुलिंब हे वृक्ष आपल्या जीवनाचा अविभाज्य भाग झाले आहेत. परंतु या सर्व वृक्ष वनस्पतींमध्ये धार्मिक, अध्यात्मिक, आरोग्यदायी व शोभेच्या दृष्टीनेदेखील आपल्या जीवनात सर्वाधिक महत्त्वाचे आदराचे व पवित्र स्थान तुळशीलाच आहे.

प्राचीन काळापासून भारतीय संस्कृतीने वृक्ष, वनस्पती व निसर्गाच्या या सर्व घटकांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान दिले आहे वैदिक साहित्यातही मानवी जीवनाच्या स्वास्थ्यासाठी व समृद्धीसाठी वनस्पतींना महत्वपूर्ण मानले गेले आहे.वेदाचा एक भाग असणाऱ्या आयुर्वेदाला 'उपवेद' असे म्हटले जाते. त्या आयुर्वेदातही वृक्ष वनस्पतींच्या औषधीयुक्त गुणांचा स्वीकार केला आहे व म्हणूनच

नास्ति मूलम् अनौषधम्।

म्हणजे एकाही झाडाचे मूळ असे नाही कि ज्यापासून औषध बनू शकत नाही.

मानवाच्या मानसिक व शारिरीक आरोग्यासाठी वनस्पतींचे महत्त्व नमूद केले आहे त्यामुळेच आपण आपल्या दैनंदिन व्यावहारिक जीवनात वृक्ष-वनस्पती यांना धार्मिक श्रद्धेने आदराचे स्थान देतो.

माणसाच्या निर्मितीबरोबरच रोग व औषध हे दोन शब्द मानव ऐकत आला आहे. जेव्हा शारिरीक अस्वस्थता आपल्याला वाटू लागते तेव्हा औषधोपचाराची गरज भासते. अर्वाचीन काळातील औषधाप्रमाणे प्राचीन काळात तात्काळ उपचार पद्धती अथवा गर्तीमान सेवा नसल्याने वैद्यांकडून रोगावर उपचार केले जात असत. त्यावेळी सामान्य वनस्पती व काही ही काष्टौषधींचा औषध म्हणून स्वाभाविकपणे उपयोग केला जात असे व त्यांच्या उपयोगाने लहानच नव्हे तर मोठ्या रोगांचे तात्काळ निर्मूलन होत असे अशा औषधी वनस्पती पैकी एक महत्वपूर्ण वनस्पती म्हणजे तुळस.

तत्कालीन ऋषींनी तुळशीच्या निरंतर प्रयोगाने ही वनस्पती एकाच नव्हे तर अनेक लहान-मोठ्या रोगावर उपयोगी वनस्पती आहे हे लक्षात आले. वातावरणातील शुद्धता, विविध रोगावरील उपचार पद्धतीत महत्वपूर्ण भाग यामुळे तुळशी प्रत्येक घराच्या अंगणात आली. घरातील स्वास्थ्यही तुळशी वृंदावनामुळे चांगले राहू लागले. प्राचीन आयुर्वेदीय ग्रंथांमध्येही तुळशीची प्रशंसा केली आहे व तुळशीचे गुणवर्णन केले आहे. कफ, ताप, खोकला यावर वापरण्यात येणाऱ्या औषधात तुळशीचा उपयोग केला आहे.

दुर्वा कषाया मधुराश्च शीता पित्ततृषारोचक वान्तिहृज्य:।
तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृता ॥

दुर्वा ही तुरट-गोड तर तुळस ही कडू-तिखट ,दुर्वा शीत तर तुळस उष्ण,दुर्वा पित्ततृशारोचक म्हणजे पित्त आणि तहान शमविणारी तर तुळस ही भूक वाढविणारी,दुर्वा आणि तुळस यांचे गुणधर्म विरुध्द असल्याने दुर्वा गणपतीला चालते पण तुळस चालत नाही असेही वर्णन ग्रंथात आढळते.

तुळशी चे वर्णन 'तीक्ष्ण' असे केले जाते पण ही तीक्ष्णता तिच्या वासापुरती व लहान-मोठ्या जीव जंतूंचा नाश यापुरतीच मर्यादित आहे. अन्य औषधांपेक्षा तुळस ही श्रेष्ठ आहे. तुळशीचे पान देवाचा प्रसाद, चरणामृत व पंचामृत इत्यादी मध्ये वापरतात. तुळस नेहमी ताजी व तिच्या नैसर्गिक रूपातच घेतात त्यामुळे शरीरात काही विजातीय जहरी घटक उत्पन्न होण्याचा संभव नसतो तुळशी बरोबरच सुंठ ,मिरी, वेलफळाचा गर, लिंबाची कोवळी पाने, वेलदोडे अशांचे मिश्रण केले कि तिचे घरगुती औषधात रूपांतर होते.

तुळशीच्या जाती :

सर्वसामान्यांना तुळशीच्या दोन जाती माहित आहेत आहेत

१) राम तुळस

२) कृष्ण तुळस

राम तुळशीला गोरी असेही नाव आहे या राम तुळशीच्या पानांचा रंग थोडा फिकट असतो तर कृष्ण तुळशीची पाने काळसर हिरवी असतात व या तुळशीत कफनाशक गुण जास्त प्रमाणात आढळतात.औषधात अधिक प्रमाणात कृष्णतुळशीचाच वापर करतात कारण तिच्या गंधात व रसात तीक्ष्णपणा जास्त प्रमाणात आढळतो. तुळशीची आणखी एक जात म्हणजे 'रानतुळस' तिला 'कुठेरक' असेही म्हणतात. वृंदावनातल्या तुळशीपेक्षा तिचा गंध खूपच तीव्र असतो व विषाचा उतारा म्हणून ती अधिक कार्यक्षम ठरते. नेत्रदोष, रक्तदोष, कोड आणि प्रसूतीच्या वेळी औषधात ही तुळस खूपच उपयोगी पडते.तुळशीचे रोप सुमारे तीन ते चार फूट उंच वाढते साधारणपणे कोणत्याही प्रकारच्या जमिनीत ते उगवू शकते. तिची

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) ISSN – 2454 - 7905

वाढ करण्यासाठी फारशी काळजी घ्यावी लागत नाही शेतातील काळी माती कुंड्यात भरून त्यात तुळशीचे बी टाकून रोज पाणी घातल्यास थोड्याच दिवसात तुळशीचे रोप उगवते.

सर्वौषधी तुळस :

ॲलोपॅथीच्या मते तुळस ही कफ शरीराबाहेर काढते व मलेरिया वगैरे रोगांचा नाश करते. थंडीत होणाऱ्या अनेक रोगांवर विशेषतः खोकला, पार्श्वशूळ, न्यूमोनिया, कॉलरा या रोगात तुळस अधिक उपयुक्त आहे.

युनानी औषध पद्धतीत तुळशीला 'रेहा' व तुळशीच्या बियांना 'तुख्मरेहा' ही नावे आहेत. तसेच या उपचार पद्धती गूजनाशक, वायूनाशक अशा प्रकारची आहे. तुळशीने हवा शुद्ध राहते तुळस ही यकृत व अमाशयाला शक्तिदायक आहाराच्या पचनास मदत करणारी असून मस्तकाची पीडा उत्पन्न करणारी व उष्ण प्रकृतीच्या व्यक्तींना हानीकारकही आहे.

'तुलसी' हा शब्द संस्कृत आहे. तुला म्हणजे उपमा अथवा सारखेपणा दूर ठेवते म्हणजेच जी अनुपम आहे. तुळशीचा रस सर्वोत्तम असतो म्हणूनच तिला 'सुरसा' असेही म्हणतात. सर्वत्र ती सहजपणे उपलब्ध होऊ शकते म्हणून तिला 'सुलभा' असेही नाव आहे. ग्रामीण भागात ती अधिक प्रमाणात आढळते म्हणून तिला 'ग्राम्या' असेही नाव आहे. वेदनेचा नाश करणारी आहे म्हणून 'शूलघ्नी' असेही तिला म्हणतात. तुळशीचे लॅटिन नाव 'ओसिमम सन्कटम' असे आहे .तुळस उचकी, खोकला, विष व कुशीत दुखणे या सर्वांचा नाश करणारी आहे. तुळस दुर्गंधीचा नाश करते म्हणून चरक ऋषींनी तिला 'पूतिगंधहा' असेही म्हटले आहे. भावप्रकाश हा ग्रंथ लिहिणाऱ्या पंडित भावमिश्र या लेखकाने तुळशीला हृदय म्हणजेच हृदयास प्रिय व हितकारक, त्वचारोगांचा नाश करणारी, मूत्रकृच्छ्र व रक्तदोषांतक म्हटले आहे.

वैश्विक वनस्पती :

भारताबरोबरच अन्य देशातही ही तुळशीवर बरेच संशोधन झाले आहे व संशोधनाअंती तुळस ही अनेक रोगांवर रामबाण उपाय आहे असे सिद्ध झाले आहे.

ब्राझीलमध्ये मूत्राशयाच्या विकारात, मोरेशियास वेटात पक्षाघात व आमवात रोगाच्या उपचारासाठी तुळशीचा गरम काढा करून शरीरावर घासले जाते तर इज्राइल मधील लोक आपल्या धार्मिक व सामाजिक उत्सवात तुळशीची पूजा करतात.प्रख्यात निसर्गोपचार तज्ञ श्री. कार्तिकेय महादेविया म्हणतात की 'तुळशीची पाने दही अथवा ताकाबरोबर खाल्ल्यास वजन कमी होते, शरीरातील चरबी कमी होते त्यामुळे शरीर सप्रमाण होते. वजन कमी होऊनही थकवा येत नाही उलट पूर्ण दिवस स्फूर्ती व उत्साह राहतो तसेच रक्तातील लालरक्तकण वाढतात त्यामुळे सामान्य आजार तर होतच नाही परंतु रोगप्रतिकारक शक्ती वाढते. तसेच मलेरिया, फ्ल्यू, सांधेदुखी हे आजारही होत नाहीत'. फ्रेंच डॉक्टर विक्टर रेसिन यांनी संशोधनाअंती असे म्हटले आहे की "तुळस हे एक वंडर ड्रग आहे. उच्च रक्तदाबाचे नियमन, पचन क्रियेचे नियमन आणि लाल रक्तकणांत वाढ तर ती करतेच पण मानसिक रोगावर ही तुळशीचे उपचार असाधारण परिणामकारक ठरले आहेत."

तुळशीच्या रोपातून एक विशिष्ट प्रकारचा वायू निघतो व आजूबाजूच्या रोगकारक हवेला तो शुद्ध करतो. तुळशीत एक विशिष्ट प्रकारचा तेलकट पदार्थ असतो त्याच्यामुळे हवा शुद्ध होते. अंगणात किंवा घरासमोर तुळस लावल्याने स्वास्थ चांगले राहते व विषारी जीवजंतू घरात येत नाहीत. तुळस ही हिवतापाची मोठी शत्रू आहे व मलेरिया ज्यांच्यामुळे होतो अशा डासांना पळवून लावण्यात तिचा प्रथम क्रमांक लागेल तुळशीतून बाहेर पडणारा सुगंध डासांचा नाश करू शकतो इतकेच नव्हे तर साप देखील तुळशीच्या सुगंधाच्या जवळपास राहू इच्छित नाही.वैज्ञानिक दृष्ट्या अनेक प्रकारचे संशोधन व तपासण्या केल्यावर पाश्चिमात्य वैज्ञानिकांना लक्षात आले की तुळशीच्या रोपात विद्युत शक्ती अधिक आहे त्यामुळे तुळशीच्या रोपाच्या आसपासची सुमारे दोनशे मीटर पर्यंतची हवा स्वच्छ व शुद्ध राहते अनेक इंग्रजी विद्वानांनी ही आपल्या घराच्या चारी बाजूंना तुळशीचे वाफे करून लावले आहेत तसेच सूर्य किंवा चंद्र ग्रहणाच्या वेळी खाण्यापिण्याच्या वस्तू वर तुळशीची पाने ठेवण्याची पद्धत आहे त्याचे कारण तुळस ही जिवाणू नाशक आहे तिच्यात विद्युत शक्ती असल्याने ग्रहणकालीन हानिकारक किरणांचा प्रभाव खाण्यापिण्याच्या वस्तूवर पडू शकत नाही. चरक-सुश्रुत संहितेत तुळशीला 'सुरसा' असे म्हटले आहे. गुजरात मधील डॉक्टर उपेन्द्र राय यांनी संशोधनाअंती असे म्हटले आहे की तुळशीच्या पानात कॅन्सर, हृदयरोग, किडनीचे विकार व त्वचा रोग बरे करण्याची अपूर्व अशी शक्ती आहे मानसिक दृष्ट्या अल्पविकसित मुलांना तुळशीचे उपचार सुरू केले तर पंधराच दिवसात सुधारणा दिसू लागते असा डॉक्टरांचा दावा आहे.ही तुळस भारतातच नव्हे तर श्रीलंका, बर्मा, चीन, मलाया, आफ्रिका, ब्राझील इत्यादी देशाची अधिक प्रमाणात उगवते, तुळशीतून कापूर निघतो. अमेरिकेतील तुळशीत कापराचे प्रमाण कमी असते, तुळशीतून सुगंधी तेलही काढतात.

अत्यंत पवित्र अशी ही तुळस अधिकाधिक प्राणवायू सोडते.तुळशीच्या सान्निध्यात केलेला प्राणायाम अत्यंत फलदायी ठरतो म्हणूनच कुणालाही आणि कुणावरही दुष्परिणाम न करणारी आरोग्यवर्धिनी तुळस प्रत्येक घरात मातेसमान असते.

Scanned by CamScanner

Proceeding 2019-20 (21) (16)

ISBN: 978-81-930336-1-6

Proceedings of

National Conference on

RECENT TRENDS IN MATHEMATICS
NCRTM - 2019

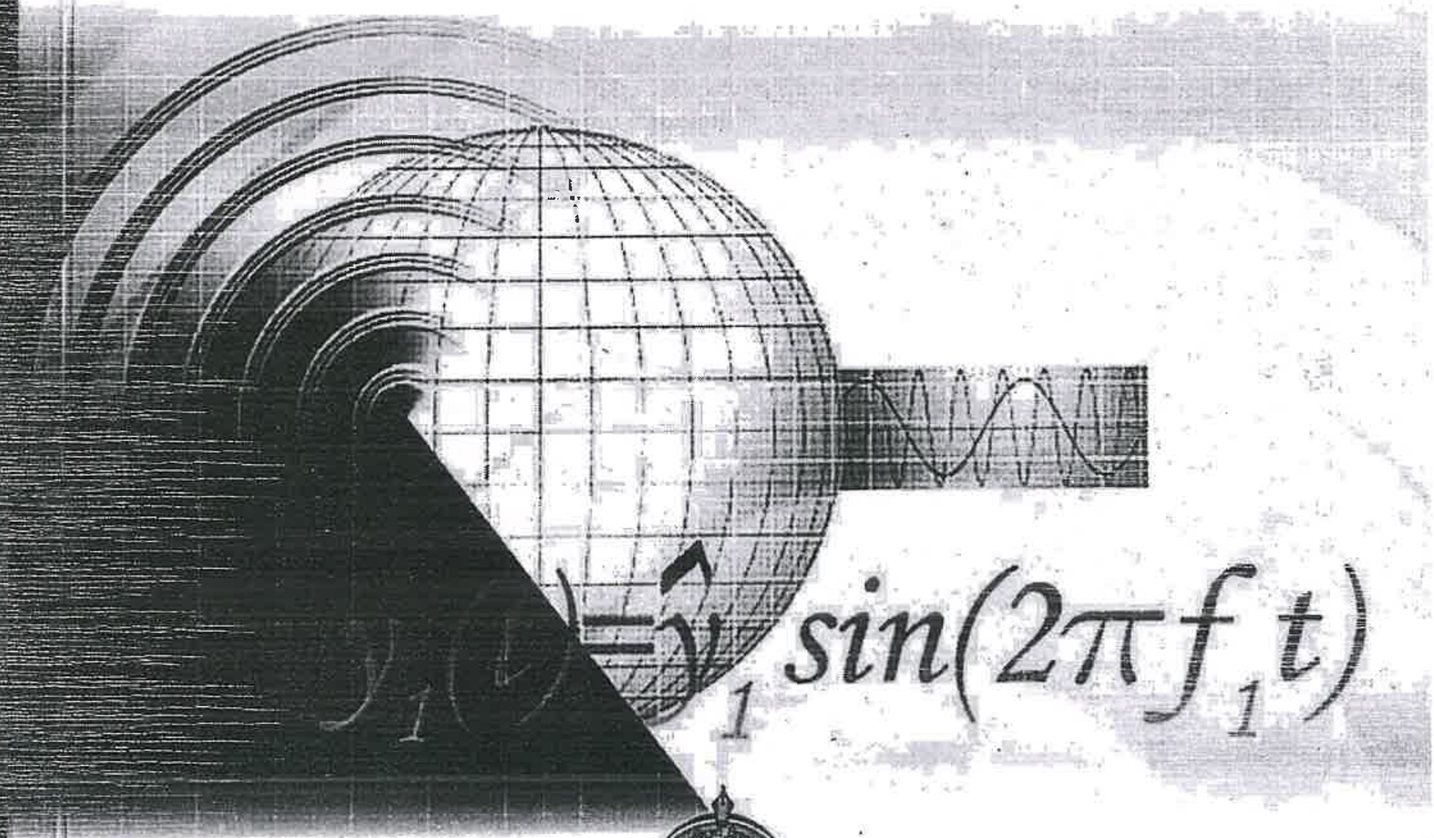

Organized by

Department of Mathematics
Shree Shivaji Arts, Commerce & Science College,
Rajura, Dist. Chandrapur - 442905
(Reaccredited with B++ by NAAC)
&
Gondwana University, Gadchiroli
Maharashtra, India

Scanned by CamScanner

Contents

1. **FRW Scalar Field Universe with Time Varying Cosmological Constant in Higher Dimensions** — 1
   S. R. Bhoyar

2. **Cosmological Models in Scalar TensorTheory of Gravitation with Time Dependent Deceleration Parameter** — 8
   V. P. Kadam

3. **On Conduction of Heat in a Multilayer Composite Hollow Sphere with Heat Source** — 21
   S P Pawar[1], N J Wange[2], Vijay Lepse[3] and M N Gaikwad[4]

4. **LRS Bianchi Type-I Cosmological Model with Quark and Strange Quark Matter in f® Gravity** — 42
   L. S. Ladke[1], V. P. Tripade[2] and R. D. Mishra[3]

5. **Dissipative Fluid Flow of an Impulsively Started Infinite Vertical Plate in Rotating Fluid** — 53
   V. B. Kulkarni

6. **Detailed Investigation of Gravitational Collapse of Radiating Dyon Space-Time** — 61
   Lakshmi Madireddy[1] and Smita Kohale[2]

7. **Formulation of a class of Solvable standard quadratic congruence of even composite modulus** — 76
   B. M. Roy

8. **Two-Fluid Bianchi Type-I Cosmological Model in General Relativity** — 81
   V. R. Patil[1] and S. K. Waghmare[2]

Scanned by CamScanner

What is the effect of rotation and free convection currents on the motion of the fluid near an impulsively started infinite vertical plate studied by Lahurikar R.M., (2010) who gave exact solution by Laplace transform technique.

It has been proposed to study the rotatory flow of dissipative fluid past an impulsively started infinite vertical plate. As the problem is governed now by coupled non-linear equations, exact solutions are not possible so we employ explicit finite difference method. In section 2 mathematical analysis is presented and in section 3 the conclusions are set out.

Mathematical Analysis

Consider an infinite vertical plate surrounded by an infinite mass of stationary viscous incompressible fluid .Let the x' -axis be in the plate in vertically upward direction and the y'-axis be in horizontal direction assumed to be at right angle to the x' -axis. Then z'- axis is taken normal to the $x'y'$ –plane.

The plate and the fluid are assumed to be at the same temperature T_∞' initially .Then at time $t' > 0$ the plate is given an impulsive motion in vertically upward direction with a velocity U_0, The dissipative fluid starts rotating about the Z' -axis with the angular speed $\Omega'$and the plate temperature raised to T'_ω. Then the physical variables are functions of z' and t' .We can then shown that the problem is governed under usual Boussinesq's approximation by the following system of coupled partial differential equation in non dimensional form.

$$\frac{\partial u}{\partial t} - 2E_K v = \theta + \frac{\partial^2 u}{\partial z^2} \quad (1)$$

$$\frac{\partial v}{\partial t} + 2E_K u = \frac{\partial^2 v}{\partial z^2} \quad (2)$$

$$Pr\frac{\partial \theta}{\partial t} = \frac{\partial^2 \theta}{\partial z^2} + \Pr E_C\left[\left(\frac{\partial u}{\partial z}\right)^2 + \left(\frac{\partial v}{\partial z}\right)^2\right] \quad (3)$$

and the initial boundary conditions are

$$\begin{aligned} &u = 0, \quad v = 0 \quad \theta = 0, \quad for\ all\ z, t \le 0 \\ &u = 1, \quad v = 0 \quad \theta = 1 \quad at\ z = 0 \quad t > 0 \\ &u = 0, \quad v = 0 \quad \theta = 0 \quad as\ \ z \to \infty\ ,\ t > 0 \end{aligned} \quad (4)$$

Scanned by CamScanner